

[itobiad], 2020, 9 (2): 1902/1935

**Roma Din Anlayışı Bağlamında Hıristiyanların Ateistlikle
Suçlanması ve Hıristiyan Apologların Karşı Cevapları**

Atheist Accusation to Christians in the Context of Roman Religion
and Christian Apologists' Responses

Zekiye SÖNMEZ

**Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi)**

**Asst. Prof, Afyon Kocatepe University, Faculty of Islamic Sciences,
Philosophy and Religious Sciences (History of Religions)**

zsonmez@aku.edu.tr

Orcid ID: 0000-0003-1672-4823

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 07.05.2020
Kabul Tarihi / Accepted	: 30.06.2020
Yayın Tarihi / Published	: 30.06.2020
Yayın Sezonu	: Nisan-Mayıs-Haziran
Pub Date Season	: April-May-June

Atıf/Cite as: Sönmez, Z . (2020). Roma Din Anlayışı Bağlamında Hıristiyanların Ateistlikle Suçlanması ve Hıristiyan Apologların Karşı Cevapları. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 9 (2) , 1902-1935 . Retrieved from <http://www.itobiad.com/tr/pub/issue/54141/734014>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <http://www.itobiad.com/>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU Since 2012 – Istanbul / Eyup, Turkey. All rights reserved.

Roma Din Anlayışı Bağlamında Hıristiyanların Ateistlikle Suçlanması ve Hıristiyan Apologların Karşı Cevapları

Öz

Roma dininin geçmişi, Roma'nın kuruluş tarihi M.Ö.753/752'ye kadar eskiye dayanmakta ve Batı Roma'nın yıkıldığı M.S. 476'da son bulduğu kabul edilmektedir. Roma dini, belirsiz dinsel unsurlar içeren, sihir ve büyüün hâkim olduğu bir dönemden aile ve atalar kültürüne, oradan devlet ve imparator kültürüne doğru gelişim göstermiştir. Gelişim sürecinde o, karşılaştığı dinî inançları ve tanrı modellerini kendi bünyesine dahil ederek çok tanrılı geleneksel bir yapıya dönüşmüştür. İmparatorluk döneminde geleneksel din anlayışının yanı sıra ölmüş ve yaşayan imparatorlara tapınma kültürü de gelişmiştir. Geleneksel din ve tanrı anlayışına karşı çıkan ve tanrılara kült sunmayan Hıristiyanlar, "ateist" olmakla suçlanmıştır. Ancak Hıristiyan Apologlar, Roma'nın geleneksel din anlayışının yanlışlığını ve Hıristiyanlığın üstünlüğünü mantıkî ve teolojik delillerle, kendilerine yöneltilen suçlamalara cevap vermiştir.

Bu çalışmada, geleneksel Roma din ve tanrı anlayışından, Hıristiyanlara yöneltilen ateizm suçlamalarının sebeplerinden ve Hıristiyan apologların bunlara karşı cevaplarından söz edilecektir.

Özet

Kesin olarak başlangıcı bilinmeyen Roma dini, M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlamış ve imparatorluk kültürüyle doruğa ulaşmıştır. İmparatorluk kültürüyle zirveye ulaşan Roma dininin, Batı Roma'nın M.S. 476'de yıkılmasıyla son bulduğu kabul edilmiştir. Gelişim sürecinde bu din, karşılaştığı bütün inanç ve kültürlerden etkilenmiş ve zamanla çok tanrılı bir yapıya dönüşmüştür. Çok tanrılı yapısıyla Roma dini, devletin varlığını ve birliğini koruyan ve bütün vatandaşların sadakatle bağlandığı çeşitli inanç ve faaliyetlerin tamamını ifade etmiştir. Bu dinde, kişinin içindeki inançtan ziyade, tutumuyla, davranışıyla veya dışa vurduğu erdemlerle ve kült faaliyetleriyle kendini göstermesi önemli olmuştur.

Başlangıçta bir tarım toplumu olan Romalıların dinî gelişimi, kırsaldan merkeze (şehre) doğru olmuştur. Bu sebeple bir Romalı için tanrı; tarlalarda, tepelerde, nehirlerde, sokaklarda, evlerde, tapınaklarda, kısacası her yerdedir ve bu yerlerin hepsi kutsaldır. Bundan dolayı Roma toplumunda; ilahi bir eylemi, bir faaliyeti ifade eden, bir tanrının kendi doğasını değil, onun faaliyet gösterdiği çalışma alanını ifade eden "numen" tanrı anlayışı ortaya çıkmıştır. Numen'ler, tarım kültürü ve aile yaşantısıyla yakından ilgili, doğadaki her şeyin içinde bulunan, sergiledikleri belirgin olaylar dışında varlıkları olmayan, soyut güçler olarak kabul edilmiştir. Bu tanrı anlayışının bir gereği olarak zamanla birçok kült gelişmiştir. Bu kültlerin bir kısmı sadece bireyleri, aileleri, kabileleri ilgilendiren *sacra privata* veya *sacra gentilitia*'dır. Bunların yanı sıra bütün vatandaşları ilgilendiren *sacra publica* adı verilen devlet/halk kültleri de vardır. Ancak özellikle büyük ve soylu

aileler tarafından sürdürülen ev, aile, kabile kültürleri, Roma'daki devlet kültürleriyle eşdeğer kabul edilmiş ve Roma'nın büyük bir domus'unu (hane) temsil etmiştir. Bu çerçevede bu kültürler, bireye ve ailenin yaşadığı eve ve evin huzurunu sağlayan koruyucu tanrılara (dii familiares) ve "Genius"a odaklanmıştır. Süreç içinde Capitolium Üçlüsü (Jupiter Mars ve Quirinus) başta olmak üzere, Diana kültü, Fortuna, Mater Matuta, Flamen Cerealis gibi tanrı ve tanrıçalara ait kültürler de gelişmiştir. Ayrıca her bir Romalı ve Devlet önemli görülen işlerde tanrıların onayının olup olmadığı konusunda araştırma yapmak istemiştir. Bu nedenle tanrıların düşünce ve tutumunu yansıtan işaretler (*auspicium*) ve kehanet (*divinatio*) önemli olmuştur. Bununla birlikte İmparatorluk döneminde devleti temsil eden ölmüş veya yaşayan en büyük şahsiyetler (imparatorlar) de tanrılaştırılmış ve zamanla imparatorluk kültü de gelişmiştir. Devlet bu kültürlerin düzenlenmesinde, uygulanmasında ve denetiminde rol üstlenmiş ve bütün bunları yapabilmesi için özel kurullar (kurumlar) oluşturmuştur. Böylece Roma Devleti, geleneksel kült vasıtasıyla vatandaşlarına karşı, dini ve siyaseti bünyesinde birleştirerek, toplumunu yönetmeye ve devletin devamlılığını sağlamaya çalışmıştır.

Bütün dini kurum ve kuruluşlarıyla Roma, dinî konularda genel olarak vatandaşlarına karşı hoş görülü davranmıştır. Ancak o, toplumsal ve siyasî düzen endişesiyle, kendi geleneksel din anlayışına ters ve ahlaka aykırı oluşumlara karşı katı bir tutum sergilemiştir. Bu çerçevede Hıristiyanlar, Roma geleneksel tanrı anlayışına ters davrandıkları, Yahudi atalarının dinine uymadıkları ve batıl inanca sahip bir mezhep gibi algılandıkları için ateist olmakla suçlanmıştır. Ayrıca Hıristiyanlar, ilk yüzyıllarda Roma toplumunda azınlık konumunda oldukları, inanç ve uygulamalarını gizli yaptıkları için anti-sosyal olarak görülmüştür. Bunun yanı sıra Hıristiyanlar, kendi tanrı anlayışlarının gereği olarak imparator kült uygulamalarına katılmayı reddetmiştir. Onlar kült uygulamalarına katılmamakla kalmamış, dahası doğrudan Roma tanrılarına ve yönetimine yönelik eleştirilerde bulunarak başkalarının kült uygulamalarına katılmasına da engellemeye çalışmıştır. Hıristiyanların bu tutum ve davranışları, bazen Devlet'e ihanet suçu bağlamında değerlendirilmiştir. Bazen de onlar, tanrıların gazabını toplumun üzerine çeken ve nefret edilen kişiler olarak görülmüştür. Çünkü Romalılar, bütün toplumu etkileyen yangın, sel ve kuraklık gibi sıra dışı olayların Hıristiyanlar yüzünden olduğunu düşünmüştür. Bütün bunlar sebebiyle Hıristiyanlar toplumun gözünde nefret edilen ve cezai işlemi hak eden ateistler olarak görülmüştür. Sonuçta Hıristiyanlar, hapse konulmak, ateşe ve arenada aslanlara atılmak gibi birçok farklı yöntemle cezalandırılmıştır.

Hıristiyanların ateistlikle ve daha başka şeylerle suçlanması, Hıristiyan apologların karşı söylem geliştirmesine sebep olmuştur. Bu yüzden onlar, Hıristiyanlığı savunmaya ve Roma dininin yanlışlarını ortaya koymaya

çalışmıştır. Onlar, bir taraftan Roma'nın geleneksel tanrı anlayışının yanlışlığını, diğer taraftan kendi tanrı anlayışlarının doğruluğunu mantikî ve teolojik deliller getirerek savunmuştur. Dolayısıyla da apoloğlar, Hıristiyanların ateist olmadığını ispatlamaya çalışmıştır. Bu çerçevede Hıristiyanlığın savunuculuğunu yapan; Justin Martyr, Lucian, Athenagoras, Minucius Felix, Tertullian ve Arnobius gibi apoloğlar, bazen bir imparatora, bazen de onun şahsında bütün Romalılara hitaben risaleler/mektuplar ve kitaplar yazmıştır.

Hıristiyan apoloğlara göre; putperest Romalıların tanrıları antropomorfik yapıya sahiptir ve bunlar efsanevi hikayelerden kaynaklanmıştır. Apoloğlar, tapınaklarda ve bazı tapım yerlerinde bulunan tanrıların, bir insanın elinde, belli maddeler kullanarak şekillendirilmiş ve kendini korumaktan bile aciz varlıklar olduğunu belirtmiştir. Onlara göre; insan eliyle yapılan bu tür şeyler tanrı olamaz, gerçek Tanrı yaratılmamış ve yaratılan her şeyin sahibidir. Bununla birlikte apoloğlar; Hıristiyanların tanrısı olan tek Tanrı'nın gerçek Tanrı olduğunu iddia etmiştir. Sonuçta apoloğlar, kendi inançlarının daha doğru olduğunu, Hıristiyanların ateist olmadığını ve asıl ateistlerin Romalıların kendileri olduğunu vurgulamıştır.

Anahtar Kelimeler: Roma Dini, Ateist, Numen, Genius, Pax Deorum, İmparator Kültü, Hıristiyan Apoloğlar.

Atheist Accusation to Christians in the Context of Roman Religion and Christian Apologists' Responses

Abstract

The history of the Roman religion dates back to it was founded that the date of establishment of Rome until 753/752 BC and it is considered to have ended at 476 A.D. The religion of Rome has evolved from a period of contained uncertain religious elements, sorcery and magic, to the cult of families and ancestors, and from there to the cult of the state and emperor. In the process of development, this religion has turned into a traditional multi-god structure by incorporating the religious beliefs and god models it encounters. During the imperial period, developed was cult of the emperors who died and lived, besides the traditional understanding of religion. Christians were accused of opposing traditional religion and god understanding and who do not offer cults to the gods, who were being an "atheist". However, Christian Apologists have responded to the accusations against them by using logical and theological proofs of the wrongness of Rome's traditional understanding of religion and the superiority of Christianity.

In this study will be mentioned from the traditional understanding of Roman religion and god, the causes of the charges of atheism against Christians, and the Christian apologists' responses to them.

Summary

"İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi"
"Journal of the Human and Social Sciences Researches"
[itobiad]

ISSN: 2147-1185

The religion of Rome, the exact time of its emergence is unknown, had started to develop by the 8th century BC and reached its peak with the imperial cult. It was accepted to be ended by West Rome's demolition in 476 AD. The development process, this religion was influenced by all the beliefs and cultures, which are encountered, and turned into a polytheistic structure over time. With its polytheistic structure, the Roman religion has expressed all the various beliefs and activities that protect the existence and unity of the state and which all citizens are faithfully attached to. In this religion, it was important to show himself or herself with him (her) attitude, behavior, or virtues and cult activities acted out rather than the inner belief of the individual.

The religious development of the Romans, originally an agricultural society, was from rural to central (city). For this reason, for a Roman, God is in the fields, hills, rivers, streets, houses, temples, in short; He is in everywhere, and all of these places are sacred. Therefore, in Roman society; the understanding of "numen" god, which expresses a divine action, an activity, not the nature of a god, but the field of work in which He operates, has emerged. Numens are considered as abstract powers which are closely related to agricultural culture and family life, present in everything in nature, and have no existence other than the obvious events they display. As a requirement of this understanding of god, many cults developed over time. Some of these cults are *sacra private* or *sacra gentilicia*, which concern only individuals, families, and tribes. Besides these, there are state cults called *sacra publica*, which concern all citizens. However, the house, family, and tribal cults, which are especially maintained by large and noble families, were considered equivalent to the state cults in Rome and represented a large *domus* (household) of Rome. In this context, these cults have focused on the individual and the house where the family lives and the protective gods (*dii familiares*) and "Genius" who provide the peace for the home. In the process, cult of gods and goddesses such as Diana cult, Fortuna, Mater Matuta, Flamen Cerealis and especially Capitulum Trio (Jupiter, Mars, and Quirinus) were developed. In addition to that each Roman and the State wanted to investigate whether the gods had consent in what they deem important. For this reason, signs (*auspicium*) and divination (*divinatio*) reflecting the thoughts and attitudes of the gods have been important. However, during the Imperial period, the greatest personalities (emperors) both died and living who are representing the state was deified over the time, so the Imperial cult also developed. The state has played a role in the organization, implementation and control of these cults and has set up special commission (institutions) to do all this. Thus, the Rome State tried to manage the society and ensure the perpetuity of the state by uniting religions and politics within its body through the traditional cult.

With all religious institutions and organizations, Rome has generally been tolerant towards its citizens on religious matters. However, with the concern for social and political order, it took a rigid attitude towards the formations which are contradictory with its traditional conception of religion and ethic. In this context, Christians have been accused of being atheists because they were perceived that they adversely conceived the traditional understanding of God, did not follow the religion of Jewish ancestors, and have been supposed as a superstitious sect. In addition, Christians were seen as anti-social in the first centuries as they were a minority in Roman society and perform their beliefs and prayers secretly. Besides this, Christians refused to participate in emperor cult practices as a requirement of their understanding of God. Not only did they not participate in cult practices, but also they tried to prevent others from participating in cult practices by making direct criticisms of the Roman gods and administration. These attitudes and behaviors of Christians were sometimes evaluated in the context of crime of betrayal of the State. Sometimes they have been seen as hated people, who have drawn the wrath of the gods over the society. The Romans thought that extraordinary events such as fire, flood and drought affecting the whole society were due to Christians. Because of all this, Christians were seen as atheists who are hated by the society and deserve criminal action. As a result, Christians were punished with many different methods such as being put in prison, and thrown on fire and lions in the arena.

The accusation of Christians with atheism and other things has led Christian apologists to develop counter-discourse. Therefore, they tried to defend Christianity and reveal the mistakes of the Roman religion. They, on the one hand, advocated the wrong side of the traditional understanding of God of the Romans, and on the other hand, by bringing logical and theological evidence to the righteousness of their own understanding of God. Therefore, apologists tried to prove that Christians are not Atheists. In this context, apologists such as Justin Martyr, Lucian, Athenagoras, Minucius Felix, Tertullian and Arnobius, who advocate Christianity, wrote letters and books addressed to all the Romans, sometimes to an emperor.

According to Christian apologists; gods of pagan romans have anthropomorphic structure and they originated from mythical stories. Apologists have stated that the gods found in temples and some places of worship were formed by the hands of a person, with using certain substances, and they are beings who are even unable to protect themselves. According to them; such things made by human beings cannot be a god, the true God is not created but the owner of all creature. At the same time, apologists claimed that the only the god of Christians is the true one. As a result, apologists stressed that their beliefs were more accurate than theirs, Christians were not atheists, and the real atheists were the Romans themselves.

Keywords: Roman Religion, Atheist, Numen, Genius, Pax Deorum, Emperor Cult, Christian Apologists.

Giriş

Roma dininin başlangıcı kesin olarak bilinmemekle birlikte, bu dinin Roma Şehri'nin M.Ö. 753/752'de kuruluşundan (Mommsen, 1894: s. XI), daha geriye gittiği ve Batı Roma'nın yıkıldığı M.S. 476'da son bulduğu kabul edilmektedir. Roma diniyle ilgili en kapsamlı çalışma olarak; Marcus Terentius Varro'nun (M.Ö. 116- MÖ 27) M.Ö. 47'de yazdığı 41 kitaptan oluşan ancak günümüze kadar ulaşmayan; Augustinus (Augustine) ve Marcus Tullius Cicero (M.Ö. 106- 43) gibi yazarların, onun hakkında bilgi verdiği *Antiquitatum Rerum Humanarum et Divinarum Libri* adlı eserdir (Dürüşken, 2000:18). Özellikle Augustinus, bu kırk bir kitabın 24 kitabının insanlarla ve 16 kitabın tanrısal işlerle ilgili olduğunu belirttikten sonra, on altı kitabın içinde nelerin olduğunu detaylı bir şekilde aktarmaktadır. Buna göre bu kitaplarda; rahiplerden, augur'lardan, tapınaklardan, sunaklardan, kutsal alanlardan, kutsal günlerden, yarışma ve tiyatro oyunlarından, dinsel törenlerden, özel ayinler ve toplumsal törenlerden, belli başlı bilinen ve seçkin tanrılardan söz edilmektedir (Agust. De Civ. Liber, VI. 2-3; Dürüşken, 2000:18).

Varro'nun söz konusu kitaplarıyla birlikte Geç Cumhuriyet dönemine ait *lex Ursonensis (Lex Coloniae Iuliae Genetivae)* adında, M.Ö. 1. yüzyıl Roması'nın dinî düşüncesi hakkında bilgi veren yasal bir belgeden de bahsedilmektedir. Aslında bu bir yasa olmasına rağmen, onun içinde yer alan 64-72 ve 125-128 aralığındaki bölümlerin dinî konular içerdiği, bu bölümlerde özellikle pontifex'lerden, augur'lardan ve ludi'lerden (festivaller ve oyunlar) söz edildiği belirtilmektedir (Rüpke, 2006:11-23). Bunlara ilaveten Roma'nın tanrı anlayışı hakkında Cicero'nun *De Natura Deorum (Tanrıların Doğası Hakkında)* (Cicero, De Nat. 1933) ve *De Divinatione (Kehanet Hakkında)* (Cic. De Divi, 1930) adlı kitapları önemli birer kaynaktır.

Roma devlet dininin özgün yapısı; M.Ö. 8. yüzyılın sonlarından itibaren gelişmeye başlamış, İtalya dışından gelen kültürlerin, Etrüsklerin ve Yunanların dinî inançlarının etkisiyle genişlemiş ve sonunda çok tanrılı bir yapı haline gelmiştir (Edwards, 1997: 154-166; Gradel, 2002:17-18). Romalılar, özellikle Yunan tanrılarıyla M.Ö.6. yüzyılda tanışmıştır. Örneğin, MÖ 499'da Dioskur'lar, M.Ö. 495'te Mercurius, M.Ö. 431'de Apollon, M.Ö.396'da Veio'nun koruyucu tanrıçası Juno (Iuno) Regina, Roma'da kabul görmüştür (Eliade, 2003:145). Daha sonra bu tanrı ve tanrıçalar, yerel tanrılarla özdeşleştirilmeye ve onlara Roma isimleri verilmeye başlanmıştır (Ekeke, 2012:175).¹

¹ Asimile edilerek Romalılaştırılan Yunan tanrılarla ilgili geniş bilgi için bk. (Hıristiyanlık Tarihi, 2004: 74; Eliade, 2003:140-141).

Yunan etkisinin yanı sıra Romalılar, genel olarak felaketleri ve zaferleri yeni bir dönüm noktası olarak algılayıp bunlara dinsel anlamlar yüklemişlerdir. Ayrıca siyasetteki değişimler de geleneksel din üzerinde köklü değişikliklerin yapılmasına sebep olmuştur. Bu çerçevede M.Ö. 390'daki Kelt İstilas ve sonrasında Sentinum Zaferi (yak. M.Ö. 295) ve İkinci Kartaca Savaşı (M.Ö. 218-201) gibi felaketler sonrasında Haruspex'ler ve Sibylla'nın kitapları² önemli başvuru kaynakları olmuştur. Bunlarla birlikte Roma, politik ve askeri başarılarını tanrılara duyduğu saygıyla ilişkilendirmiştir. Örneğin M.Ö. 205-204'te Kartacalı Hannibal'e karşı kazanılan zafer sonrasında Sibylla'nın kitaplarındaki bir telkine uyularak, bir Asya tanrıçası olan, Cybele (Magna Mater) kabul edilmiş ve tanrıçayı simgeleyen kara taş Bergama'dan Roma'ya taşınarak Palatium'daki tapınağa yerleştirilmiştir (Eliade, 2003:144-147; Aşkit, 2011: 14)

1. Roma Dininin Genel Özellikleri

Farklı gerekçelerle diğer inançları ve tanrıları kolaylıkla bünyesine kabul eden Roma'nın Hıristiyanlık öncesi dini; 'inançtan ziyade gözlem, duygudan ziyade eylem', şeklinde ifade edilmektedir. Diğer bir deyişle din, kişinin içindeki inançtan ziyade, tutumuyla ve davranışıyla dışa vurduğu erdemlerdir. (Gradel, 2002: 4). Ayrıca Roma dini; devletin varlığını ve birliğini koruyan ve bütün vatandaşların sadakatle bağlandığı çeşitli inanç ve faaliyetlerin bütünü olarak tanımlanmaktadır. Bu dinde, devletin varlığını sürdürebilmesi için, gerekli olan tapınma törenlerinin vatandaşlar tarafından uygun biçimde yerine getirilmesi de gerekmektedir. Bunlarla birlikte Roma dininde, özellikle başlangıçta kutsal bir otorite ve kutsal bir kitap da bulunmamaktaydı (Dürüşken, 2000:15). Ancak çok daha sonraları, Roma'nın kendi kültürüne dahil ettiği ve devletin sıkıntılı zamanlarda başvurduğu Yunan Kâhin Sibylla'nın kitaplarının adeta kutsal kitap gibi işlev gördüğünü söylemek mümkündür.

1.1. Genel ve Özel Kültler (Sacra Publica ve Sacra Privata)

Başlangıçta kutsal bir otoritesi ve kitabı olmayan Roma dininin en ilkel aşaması, dağınık ve belirsiz dinsel unsurlar içeren, sihir ve büyüler üzerinde yoğunlaşan dönem olarak kabul edilmiştir. Bu dönemin etkisi, zamanla devlet dininin ortaya çıkmasıyla yok olmamış; aksine kuraklık döneminde yağmur yağdırılması, kadınların kısırlığının giderilmesi ve bireylerin iyiliğine ve kötülüğüne yönelik büyülü dualar okunması gibi bireysel ve sosyal eylemlerde devam etmiştir.

² Romalılar, Tanrı Apollon tarafından vahyedildiği düşünülen Gizemli Kâhin Sibylla'nın kitaplarını, M.Ö. 367'lerde Yunanlardan ithal etmiştir. Kitaplarla ilgili geniş bilgi için bk. (Dürüşken, 2000:29-31; Aşkit, 2011: 13-15).

Roma dininin ikinci aşaması; sihir ve büyüün hâkim olduğu döneme oranla, özellikle Latium bölgesindeki tarım topluluklarının inançları çerçevesinde gelişen belirli bir inanç ve tapınma kültürünün oluştuğu daha sistemli bir dönemdir (Dürüşken, 2000:20). Bu dönemde, devlet tarafından desteklenen ve desteklenmeyen olmak üzere iki türlü kült vardı. Bunlardan birincisi bütün vatandaşlarla ilgili olarak gerçekleştirilen tepeler, köyler, klanlar (kabileler) ve kutsal yerlerle ilgili halk kültürünü içeren *sacra publica*'ydı. Bu da masraflarının karşılanış biçimine ve kapsamına göre ikiye ayrılmaktaydı. Bunlardan birincisi masrafları ve uygulaması devlet tarafından karşılanan, bütün vatandaşları veya bir şehrin sakinlerinin tamamını kapsayan *devlet kültürü*³ oluşturmaktaydı. İkincisi ise bütün vatandaşlar adına değil, şehrin bir kısmında yaşayanlar adına gerçekleştirilen ve masrafları yine devletçe karşılanan, devlet kültürüne dahil edilen yerel kültürlerdi. Örneğin, Roma'nın merkezinin sadece küçük bir kısmını kaplayan *Septimontium* adlı festivalde yapılan *pro Montibus* ayini, Roma'nın orijinal yedi tepesinde yapıldı. Benzer biçimde arkaik Roma köylerinin (pagi) festivali *Paganali* ve kabilelerin (curiae) ve onların alt bölümleri (klanlar) için yapılan bazı ayinler ile daha yaygın olarak yapılan *Argei*⁴ veya *Sakella* törenleri *sacra publica*'ya örnektir. *Sacra publica*'nın yanı sıra ikinci bir kült çeşidi ise; bireyleri, aileleri ve daha geniş aileleri içine alan kabilelerin kendilerine ait özel olarak yaptıkları *sacra privata* (gentilicia sacra) adı verilen törenler, uygulamalar veya kültürlerdi. Bunlara ilaveten Roma şehrinin mahallelerinin (vici) her birinin bir kült merkezi (compitum) vardı.

³ Roma devlet kültürü hakkında en önemli metin *Arval Acta* olarak bilinen yazıtlardır. Bu yazıtlar, Roma'nın beş kilometre uzağında bulunan Via Campania'nın kutsal koruluğunda, kendilerini tanrıça Dea Dia'ya ibadet etmeye adanmış, on iki kişilik bir rahip topluluğuyla ilgilidir. *Arval Kardeşler* olarak adlandırılan bu topluluk, ayinlerini ve uygulamalarını tapınağın bahçesindeki mermer stellerle kaydetmiştir. Arval Kardeşlerin, her yıl yaptıkları ayinleri ve *Dea Dia* kültürünün geleneksel kurbanları hakkındaki kayıtları, Augustus döneminden itibaren 240'lı yıllara kadar tutmuş olmaları, devlet kültürüyle ilgili bilgiler vermesi açısından önemlidir. Arval Kardeşler, her yıl Mayıs veya Haziran aylarında yıllık festivallerini kutlamaya ve Dea Dia'ya ibadet etmeye çalışmışlardır. Onlar yılın geri kalan kısmında imparator ve ailesinin mutluluğu için Roma'daki çeşitli tapınaklarda bir araya gelerek, Roma devlet tanrılarına kurban sunma, imparatorun doğum gününü ve başa geçme yıldönümünü kutlama ve imparator ailesinin doğum veya ölüm günlerini anma ve askeri zaferleri kutlama gibi pek çok görevi yerine getirmiştir (Gradel, 2002: 19- 21) Ancak onların eylemlerinde *Flamen Cerealis*'deki tanrıların eylemlerine ayrı ayrı karşılık gelebilecek ritüeller yerine, ağaçların kutsal koruluktan çıkarılmasıyla ilgili bir dizi tek eylemi içeren ve her bir eylem için ilahî karaktere karşılık gelen dört tanrı: Deferunda (kesim için), Commolenda (doğramak için), Coinquenda (çalı-çırpı kırmak için) ve Adolenda(kalan parçaların yakılması için) öne çıkmıştır (Altheim, 1938:189).

⁴ Argei, Roma'nın arkaik merkezine dağılmış yirmi yedi veya otuz şapelde tutulan ve her yıl Sublician Köprüsü'nden Tiber'e atılmak üzere toplanan samandı (Gradel, 2002:11).

Burada yaşayanlar bireysel olarak koruyucu tanrılara (*Lares compitales, dii familiares*) ibadet ediyordu. Bu kült merkezlerinin giderleri ve görevli olan rahipler devlet tarafından finansa edilmiyordu. Ayrıca bu kategoride değerlendirilen ve imparatorluk döneminde devam eden ailesel olmayan özel kulüplerin (*collegia*) kendilerine ait kültürleri de mevcuttu. Muhtemelen bunlar devlet tarafından denetlenmekteydi (Gradel, 2002:11-13; İplikçioğlu, 2015:138).

Özellikle büyük ve soylu aileler tarafından sürdürülen *gentilicia sacra* (*sacra privata*) olarak nitelendirilen ev kültürleri, Roma'daki devlet tapınakları ve kültürleriyle eşdeğer kabul edilmiş ve Roma devletinin büyük bir *domus'unu* (*hane*) temsil etmiştir (Gradel, 2002:38). Aile kültürü, bireye ve ailenin yaşadığı eve ve evin huzurunu sağlayan koruyucu tanrılara (*dii familiares*) ve "Genius"a odaklanmıştır. Genius, tıpkı bir tanrı gibi her zaman kişinin doğumuyla başlayan, bireysel olarak kişiye bağlı ve onun etkin olmasını ve üremesini sağlayan kutsal bir şeydir (Altheim, 1938:197). Ayrıca bu kavram "yaşam gücü", "üretken güç" ve "koruyucu ruh" olarak da tanımlanmıştır. Bununla birlikte yaşadığı sürece bir Genius'a sahip olan her insanın tanrıyla yakınlığını ortaya koyan bu şey; yer Genius'u (*Genius loci*) veya bir grup Genius'u (*Genius collegii*) olarak başka bir şeyle de ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda erkeklerin Genius'una karşılık kadınların Juno'su (yaşam gücü) vardır. Fakat ailede, sadece *pater familias*'ın (ailenin babası,) Genius'u ibadet konusu olmuştur. Çünkü *pater familias*, hane halkını (*domus*) temsil etmekte ve bakmakla yükümlü olduğu kişilerin sosyal bir birim olarak varlığını devam ettirmesi onun Genius'una bağlıdır. Bir başka deyişle *pater familias*'ın Genius'u ailenin tanrısal gücünü simgeleyen kutsal bir şeydir. Ayrıca aile kültürüne *Lar'lara* (*lares*) olarak adlandırılan "ev tanrıları veya ruhları" da aile kültürüne dahil edilmiş ve onlar *lararium* adı verilen mütevazı bir niş olan ev tapınağında ibadet edilmiştir. Lares'le birlikte ikincil ev tanrıları Vesta ve Penates'e de ibadet edilmiştir (Gradel, 2002:37-38).

1.2. Ölmüş Atalara Tapınım

Roma aile kültüründe Lares, Vesta ve Penates'in yanı sıra ölmüş atalar (*divi parantes*) veya *Man'lara* da ibadet söz konusuydu. Hane halkı tanrıları için kullanılan *lararium*, ailenin atalarını onurlandırmak için kullanılırdı. Ölen kimseler için ölüm anından mezara gömülünceye kadar bir dizi ritüel yerine getirilir ve sonra da cenaze töreni yapılırdı.⁵ Mezara gömüldükten sonra

⁵Hope,2007:231; Roma cenaze törenleri hem ölenleri yaşayanların dünyasından çıkaran hem de geride kalanların davranışlarına rehberlik eden bir süreçti. Ancak ölüm yatağından mezara kadar olan olayların belirli bir prosedürü izlemesi ve insanların beklenen rollere uyması ve ölünün cenaze törenine hazırlanması gerekirdi. Organizasyon ekibi, ölüyü ılık suyla yıkandıktan sonra, kutsal yağla yağlar, giydirir ve çelenkle süslerdi. Daha sonra, aileden öleceklerin törenlerinde kullanılmak üzere, ölen kişinin yüzünün bir alçı döküm kalıbı (maskesi) yapılırdı. Bunlardan sonra cenaze evden yakma bölgesine veya mezara taşınırken, ölenin arkadaşları ve ailesi onunla

ölüye ekmek, tahıl, meyve ve kuru yemiş türü bir şeyler sunulurdu ve aynı gün ailenin kederini ortadan kaldırmak için *silicernium* adı verilen bir yemek yenirdi. Ayrıca o evde yas olduğunun bilinmesi adına, cenaze evinin kapısına bir selvi dalı konurdu. Bütün bunlardan sonra dokuzuncu günde mezarın yakınında bir kurban kesilerek ziyafet (*cena novendialis*) verilirdi ve böylece yas dönemi sona ererdi. Sonraki zamanlarda ölen atalar mezarlarında ziyaret edilir ve bazı yıllık ritüellerle onurlandırılırdı (Hope,2007:115-177). Ölmüş atalar için birisi Şubat ayında *Paramalia* ve diğeri Mayıs ayında *Lemuria* adı verilen iki bayram vardı. Bunlardan birincisinde tapınaklar kapatılır, sunaklardaki ateşler söndürülür ve düğün gibi eğlence içerikli şeyler yapılmazdı. Üç gün süren ikinci bayramda ise ölülerin geri gelip ailelerine ziyaret ettiği kabul edilir ve onların aileden birilerini alıp götürmemeleri için belli ritüeller yapılırdı (Eliade, 2003:131-133). Bu ritüellerin yanı sıra, ölülerin zaman zaman dünyaya ziyaret ettiklerine veya yaşayanlarla iletişime geçtiklerine inanılırdı. Bu çerçevede Roma şehrinin merkezinde *mundus* olarak bilinen çukur bir yerde *lapis Manalis* olarak bilinen bir anahtar taşı vardı. Bu taş yılda üç kez yükseltilerek ölülerin yaşayanlarla iletişimi sağlanırdı. Nitekim Romalılar bu inancı, Cicero'nun "ölülerin de tanrılar arasında yer alması gerektiği" şeklindeki sözünden anlaşılmaktadır (Hope,2007:232).

1.3. Numen Tanrı Anlayışından Çok Tanrıçılığa Geçiş

Ölmüş atalara sanki tanrıymış gibi değer veren Romalılara göre; sokakların, köylerin, ticaret ve tarım mahsullerinin⁶ tanrıları vardı (Ekeke, 2012:175). Çünkü Romalılarda olduğu gibi bütün eski toplumlarda tanrılar belirli yerlere bağlıydı. Bir başka deyişle tanrılar; tarlalarda, mağaralarda,

mezarlığa kadar giderdi. Cenaze alayının ihtişamı, ölen kimsenin ailesinin zenginliğine ve ünlü olmasına göre değişiklik gösterirdi. Elit tabakanın cenazeleri, mezarlıktan önce Forum'a götürülür ve orada ölenin oğlu varsa oğlu, yoksa yakınlarından biri tarafından, onun iyi özelliklerini övücü bir konuşma yapılırdı. Ayrıca cenaze alayına trompet, borazan ve flüt çalan müzisyenler de eşlik ederdi. Bütün bunların yanı sıra, geçmiş atalarının maskelerini takan kimseler cenaze alayına eşlik ederdi. Ailelerin yaptığı bu törenlerin yanı sıra Roma'ya hizmet etmiş büyük ve iyi kimseler için, Senato tarafından oylanan ve masrafları hazine tarafından ödenen ve tüm vatandaşların davet edildiği ve siyasi mesajların verildiği cenaze törenleri vardı (Hope,2007: 93,97, 100, 120, 123).

⁶ Mircea Eliade, Varro'dan alıntıyla şöyle bir tarımsal tanrı listesi sunmaktadır: "*Veruactor* (nadasa bırakılan toprağın belenmesi için), *Imporcitur* (tarlanın derin saban izleriyle sürülmesi için), *Institor* (tohum ekme işlemi için), *Oburator* (çapalama için), *Occator* (tırmıklama için), *Sarritor* (ayrık otlarının temizlenmesi için), *Subbruncinator* (ikinci gübreleme için), *Messor* (hasat için), *Connector* (hasadın yük arabasıyla taşınması için), *Conditor* (istifleme için), *Promitor* (tahılın ambardan çıkarılması için)." (Eliade, 2003:151).

dağlarda, şehirlerde, tapınaklarda ve özel sunaklarda bulunurdu. Tanrıların bu gibi yerlerde bulunmasından dolayı insanlar bu yerleri kutsal kabul eder ve korurlardı (Fredriksen, 2006:590). Bu anlayışın sonucu olarak çiftçilikle geçinen Roma toplumunda “numen”⁷ tanrı anlayışı ortaya çıktı. Numen, ilahi bir eylem, bir faaliyet veya fonksiyonu ifade eden, bir tanrının kendi doğasını veya şeklini değil, onun faaliyet gösterdiği çalışma alanıyla ilgiliydi. Örneğin *numini Apolloni* (Apollo'nun numenleri veya faaliyetleri) ve *numini Iovi* (Jupiter'in numenleri) gibi (Altheim, 1938:192-193). Bir bakıma numen'ler, tarım kültürü ve aile yaşantısıyla yakından ilgili, doğadaki her şeyin içinde bulunan, sergiledikleri belirgin olaylar dışında varlıkları olmayan soyut güçlerdi. Bunlar bir nevi kutsal ruhlar olarak kabul edilmekte ve sadece eylemleriyle belirginlik kazanmaktaydı. (Dürüşken, 2000: 21-22)

Numen'lerin yanı sıra Roma'nın erken dönemlerinde daha büyük tanrılardan oluşan; *Capitolium Üçlüsü*⁸ olarak adlandırılan Jupiter (Iupiter), Mars ve Quirinus ve onların tamamlayıcısı Janus (Ianus) ve Vesta'nın da olduğu tanrı penteonu vardı. Bunlardan Jupiter tam anlamıyla her şeye egemen, göksel olaylarla ilgilenen, kutsalın kaynağı ve adaletin dağıtıcısı, evrensel bereketin güvencesi, kısaca bütün evrene hâkim tanrıydı. Mars (Mavors, Mamers) bazen barışçı gibi görünse de genellikle savaşçı tanrıdır. Üçüncü tanrı Quirinus ise ürünlerle, özellikle tahıllarla ilgiliydi. Bu üçlüye eklenen Janus, mekân olarak evlerin eşiklerinde ve kapılarda, yılların başlangıcını yönetirdi. Vesta, kentlin koruyucu tanrısı olarak Roma'nın ocağını temsil ederdi. Diğer tanrıların tapınakları dört yöne karşılık gelen dört köşeli iken, Vesta gücünü topraktan aldığı için onun tapınağı yuvarlaktı. Söz konusu temel üçlü, Yunan etkisinden sonra, özellikle Tarquiniuslar zamanında Jupiter, Juno (Iuno), Minerva (sanat ve zanaatkarların koruyucusu) üçlüsüne dönüştü (Eliade, 2003: 139). *Capitolium Üçlüsü*nün yanı sıra Roma'nın erken dönemlerinde Aventinus tepesinde *Diana* kültü; Latium'da her birinin özel tapınağı olan ırk birliğine

⁷Eski Yunancada “zihinle/akılla anlaşılan fakat duyularla anlaşılmayan *νοούμενον* (*nooúmenon*) kelimesinden Latinceye geçen ve “baş sallayarak onay verme; tanrısal irade, tanrısal buyruk; tanrının gücü, tanrı” gibi anlamları olan “numen” (çoğ. numina) kavramı Roma mitolojisinde Iupiter'in tartışılmaz bir karar verdiğinde nihai kararını başını sallayarak ifade etmesiyle ilişkilendirilmiştir. Bu kavram geleneksel Roma dininde muhtelif yer ve nesnelere bulunduğu inanan tanrısal gücün yanı sıra imparatorun koruyucu ruhunu veya ilahi gücünü ifade etmek için de kullanılmıştır. Numen kavramı günümüz Batı literatüründe bir nesnede bulunan ilahî gücü ifade etmek için kullanılmaktadır. <https://en.wiktionary.org/wiki/numen>, 31.12.2019;

<https://www.urbandictionary.com/define.php?term=Numen>, 31.12.2019.ğ

⁸ *Capitolium Üçlüsü* (*Capitolium vetus*) olarak adlandırılan üçlünün (Iupiter, Mars ve Quirinus), *Capitolium*'dan önce *Quirinalium* tepesinde Jupiter, Juno ve Minerva şeklinde ilk yer aldığı belirtilmektedir (Altheim, 1938:130).

dayalı dini grupların merkezi Monte Cavo'de bulunan *Juppiter Latiaris* kültü vardı. Latium bölgesinde ise dinî loncalar vardı ve bunların en küçüğü Lavenum'daki Penates, Roma halkıyla ortak kültü (Sherwin-White, 1973:11-13). Bütün bunların yanı sıra Roma'nın krallık döneminde uğruna adakta bulunulan, kader tanrıçası Fortuna kadar değer verilmiş ve Romalıların Annesi olarak adlandırılan tanrıça Mater Matuta'ya tapınıldı (Dumezil, 1980: 48,74).

Sözü edilen tanrı ve tanrıçalarla birlikte yıllık çalışma döngüsünü kapsayan, Roma takviminin, Roma tarım toplumunun temel kültürünü oluşturan ve sayıları on iki olan *Flamen Cerealis* (*Ceres*) tanrı kültü de vardır (Altheim, 1938: 131-132, 187-188). Bu kültürün gelişimi Roma'da Cumhuriyetin kuruluşundan kısa bir süre başlamıştır. Bu dönemde Roma toplumunun *pleb*/halk temsilcilerine ait ve tarımsal tapınlar için ayrılmış Aventinus tepesinde, bereketin koruyucusu olarak üçlü tanrı grubu, *Ceres*, *Liber* ve *Libera* için bir tapınak dikilmiş ve onlara tapınılmıştır. Bunlardan *Ceres*, kişileştirilmiş bitki büyümesini temsil etmekte ve onun için 19 Nisan'da *Cerialia* Şenlikleri yapılmıştır. *Liber*-*Libera* bir çifttir ve bunlar filizlenmeyi, doğumu ve hasadı sağlayan tanrılardır. *Liber*'in cinsel birleşme sırasında *Libera*'ya ersuyunu serbest bırakarak, evrensel döllenmeyi ve doğurganlığı sağladığı kabul edilmiştir. Bu çerçevede İtalya'nın bazı yerlerinde bu tanrılar için 17 Mart'ta *Liberalia* Şenlikleri yapılmıştır. Sonraki dönemlerde bu üçlü, *Demeter*, *Dionysos* (*Bakkhus*) ve *Persephone* üçlüsüyle özdeşleştirilmiştir (Eliade, 2003: 144-145).

Roma'nın kendi panteonuna aldığı zikredilen tanrı ve tanrıça isimleri bu kadarla sınırlı değildir. Bunların yanı sıra Roma'lı yazar *Cicero* (M.Ö.106 – 43) *Jupiter*, *Neptün*, *Orcus*, *Acheron*, *Cocytus*, *Pyriphlegethon*, *Charon*, *Cerberus*, *Saturn*, *Caelus*, *Herkül*, *Aesculapius*, *Liber*, *Castor* ve *Pollux*, *Aşil*, *Hekate*, *Latona* gibi pek çok tanrı ismini saymakta ve bunların her birinin korulukları ve tapınakları olduğundan, onlara tapınıldığından ve kurbanlar sunulduğundan bahsetmektedir (Cic. De Nat. III. 17.43-45; 18. 45-47/ 1933: 329, 331; Cic, 1933). Böylece *Cicero*, bir nevi Roma'nın geleneksel putperest tanrı anlayışını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Roma dini, kurtuluş vaat etmekten ziyade sadece ritüelleri olan paganist bir din olarak tanımlanmaktadır (Frankfurter, 2006: 544).

1.4. Tanrılarla Barış (Pax Deorum) ve İmparator Kültü

Bu kadar geniş bir tanrı panteonuna sahip Roma dininde, tanrıların isteklerinin yerine getirilmesi çok önemlidir. Çünkü Romalılar, doğal felaketleri ve alışılmadık olayları, tanrılarla barışın (*pax deorum*) bozulması olarak yorumlamıştır (Croix, 2006: 134); Hıristiyanlık Tarihi, 2004: 75). Tanrılarla barışın sağlanmasında Roma'nın prensip olarak belirlediği "do ut

des" (veriyorum ki sen de veresin veya vermen için sana veriyorum) anlayışı hâkim olmuştur. Bu prensip gereği insanlar arasındaki ilişkilerde olduğu gibi, tanrıların istekleri yerine getirildiği sürece onlarla barış gerçekleşmiştir (Gradel, 2002:52-53). Bu çerçevede Romalılar, deprem, salgın hastalık, kuraklık, çok sert geçen kış veya yaz mevsimini, zaman zaman iddia edildiği gibi, gökten taş, et vb. şeylerin yağmasını, hayvanların ya da insanların normal olmayan doğumları gibi sıra dışı doğa olaylarını, tanrıların öfkesini gösterdiği uğursuz işaretler (*prodigium*, *portentum*, *ostentum*) olarak algılamıştır. Tanrı ve toplum arasındaki uyumu sağlamak için tanrıların neye öfkelenildiğinin araştırılıp, öğrenilmesi ve bu öfkenin nedeninin ortadan kaldırılması (*expiatio*) gerekmiştir. Bu işlerin her birisini *haruspex* ve *decemviri sacris faciundis* adı verilen farklı kişiler yerine getirmiştir (Aşkit, 2011:9-10; Fredriksen, 2006:592-593).

Tanrıların isteklerinin bilinmesinde, tanrıların düşünce ve tutumunu yansıtan işaretler (*auspicium*) ve *kehanet* (*divinatio*) önemliydi. Her bir Roma vatandaşı önemli gördüğü herhangi bir konuda tanrının onayının olup olmadığını araştırabilirdi. Ancak devlet söz konusu olduğunda tanrı onayı çok daha önemliydi. Çünkü tanrı onayı olmaksızın alınacak kararlar ve yapılacak işler devletin geleceğini tehlikeye düşürebilirdi. Bundan dolayı tanrı onayı (*auspicium*)⁹ ve siyasî erk (*imperium*) birbiriyle uyumlu bir şekilde çalışmış ve her türlü devlet işinden önce tanrıdan onay almak bir gelenek haline gelmiştir. Böylece kimi zaman tanrı onayı, siyasal yapıyı belirlemiş, kimi zaman da siyasal yapı tanrı onayının yorumlanmasında etkili olmuştur (Aşkit, 2011: 203-205). Söz konusu ikili yapı arasındaki ilişki, Cicero'nun "Romalıların ataları, devleti akıllı bir biçimde yöneterek dini, dini akıllı bir biçimde yorumlayarak da devleti korumayı amaç edinmiştir." sözüyle ifade edilmiştir (Aşkit, 2011: X ve 205). Cicero'nun bu sözünü "Devlet (Roma) din için vardır, din Devlet için vardır" şeklinde özetlemek mümkündür. Dolayısıyla Roma, Cumhuriyet dönemi boyunca uygulanagelen bu tanrı onayı ve siyasî erk arasındaki ilişkiyi imparatorluk dönemi boyunca da devam ettirmiştir. Çünkü Roma'da "*ius divinum*" (ilahî yasa), devletin temeli ve bütün Roma yaşam biçiminin önemli bir parçası olarak kabul edilmiştir. Bu çerçevede pontifex Cotta'nın "Dinî törenler ve ayinler son derece saygılı bir şekilde korunmalıdır", dediği belirtilmiştir. Benzer biçimde Stoacı Balbus'un da "Romalılar, dinde yani tanrıların kültüründe diğer milletlerden daha üstündür." dediği ifade edilmiştir (Croix, 2006:142-143). Dolayısıyla bir Romalı için atalarının dini veya geleneksel tanrı anlayışı çok önemlidir ve buna karşı çıkılması kabul edilemez bir durumdur.

⁹Aşkit'e göre *auspicium*; "Latince kuş manasına gelen *avis* ve gözlemek anlamına gelen *spicere* sözcüklerinin birleşmesiyle oluşan, tanrıların düşünce ve tutumunu yansıtan işaretler" demektir. Ayrıca o, *auspicium*'un devlette işleyişi konusunda oldukça geniş bilgi vermektedir (Aşkit, 2011: 17-18).

Geleneksel din ve tanrı anlayışının gereği olarak Roma Devleti, geleneksel kült vasıtasıyla vatandaşlarına karşı devleti ve dini, kendi benliğinde birleştirmiş ve dinî işleri düzenlemek ve denetlemek için bazı kurullar/kurumlar oluşturmuştur. Bu kurumlar arasında; “yaşamboyu” şartıyla devlet tarafından tayin edilen, sembolik onura sahip, oyunlarda ön sıralarda oturan ve belli kıyafetler giyen, askerlik ve vergiden muaf tutulan farklı düzey ve saygınlıktaki din adamlarından oluşan *Pontifex’lik Kurulu* (*Collegium Pontificum*) ve kahinlerden oluşan *Augur’luk Kurulu* (*Collegium Augurum*), vardır (İplikçioğlu, 2015:138; Rüpke, 2006: 19; Eliade, 2003: 133-136). Ayrıca Etruria’nın önde gelen Etrüsük kökenli ailelerinden oluşan *Haruspex’ler Kurulu* da önemli bir kurul olarak görev yapmıştır (Aşkit, 2011: 11-13). Bunlardan Pontifex’lik Kurulu’na *pontifex maximus* (başrahip) başkanlık etmiş ve bu kurul bütün dinî ayinlerden, dinle ilgili kurumların yönetiminden ve dinî hukuktan sorumlu olmuş, hatta özel ve kamusal hayatla ilgili birçok hukukî konu bu kurulun onayına tâbi tutulmuştur. Örneğin Augustus’a, siyasal konumunun dinsel açıdan da onaylandığı anlamına gelen “pontifex maximus”luk yetkisi ve unvanı verilmiştir. Ayrıca bütün bu önemli dinsel görevliler, M.Ö. 300’lerden önce sadece toplumun *patrici/soylu* kesiminden seçilirken, bu tarihten sonra *plep/halk* kesimine de bu kurullara seçilme hakkı tanınmıştır. Dolayısıyla Roma, oluşturduğu bu kurullarla dini, aynı zamanda dinsel ve kamusal hukuku kendi egemenliğinde tutarak güçlü kalmaya devam etmiştir (İplikçioğlu, 2015:138-139).

Din ve siyasetin birlikte hareket etmesine hizmet eden Roma devlet dini, aynı zamanda Roma anayasasının ayrılmaz bir parçasını oluşturmuştur. Bu durum merkezde olduğu gibi, merkezden uzak Roma’nın kontrolü altındaki eyaletlerde de geçerli olmuş ve onlar da devletin anayasasını ve kamu kültürünü kabul etmiştir. Ancak her şehrin kendine ait özel kültürü varsa, o sadece o şehrin sakinlerini ilgilendirmiştir (Gradel, 2002:12). Bu çerçevede Roma’nın merkezinde olduğu gibi, Efes ve Pergamon (Bergama) gibi Asya kentlerinde, Zeus, Afrodit, Apollo, Asklepios, Athena, Demeter, Dionysos, Cybele, Isis ve Sarapis ve diğerleri için kült faaliyetleri devam etmiştir. Roma dininin ana unsurunu teşkil eden bu tanrı ve tanrıçalar o şehrin özel kimliğini ve gururunu temsil etmiş ve o şehrin koruyucusu olarak görülmüştür. Bu nedenle neredeyse her şehir kendi şerefine uygun özel bir tanrı veya tanrıça seçmiş,¹⁰ ona kült sunmuştur (Harland, 2009: 47-59). Böylece o şehirlerin hem imparatorluğa olan yakınlığı, hem de imparatorluğun oradaki halkla olan bağlantısı sağlanmıştır.

Roma’nın zamanla gelişen geleneksel tanrı ve devlet kültürü yanında, İmparatorluk döneminde devleti temsil eden ölmüş veya yaşayan en büyük

¹⁰ Elçilerin İşlerinde, Efeslilerin tanrıça Artemis’iyle ilgili güzel bir örnek yer almaktadır (Elçilerin İşleri, 19/24-34).

şahsiyetler (imparatorlar) de tanrılaştırılmıştır. Nitekim M.Ö. 44'de öldürülen Julius Caesar tanrı olarak kabul edilmiş, onun cenaze töreni yapıldığı yere bir sunak yapılmış, fakat onun suikastla öldürülmesi sunağın hemen faaliyete geçmesini ve ona kurban sunulmasını engellemiştir. Fakat Augustus'a (M.Ö.27-M.S.14) Roma Senatosu tarafından M.Ö.27'de bütün askerî gücün lideri anlamında *principatus* (imperator-başkomutan) ve *augustus* (kutsal) unvanları verilmesiyle (Tekin, 2016: 222) ölmüş ve yaşayan imparatorlara kült sunumu yaygınlaşmaya başlamış ve farklı bölgelerdeki bazı binalara "Caesareum" ve "Augusteum" adı verilmiş ve imparatorlara adanmıştır. (Rüpke, 2018:273-280).¹¹

Ölmüş imparatorlara kült uygulamasının yanı sıra bizzat yaşayan imparatorlara tapınma kültü Augustus ve halefi Tiberius (M.S. 14-37) zamanında gelişmiştir. Fakat Augustus, yaşayan imparatorun kendisine değil, onun *numen* ve *genius*'una ibadeti teşvik etmiştir. Zamanla ilahî olanın insanla ilişkisi bağlamında iki popüler pozisyon oluşmuştur. Bunlardan birincisi Augustus'la ilişkilendirilen "ilahî onay gücü" anlamında "*Numen Augusti*", ki bu daha ziyade Jupiter'le ilişkilendirilmiş ve merkezi kült bölgelerinin kurulmasında ve işletilmesinde tercih edilmiştir. İkincisi ise "*Genius Augusti*", ailedeki babayı ilahî olanla ilişkilendirmek için yerel dinî pratikte kullanılmıştır. Bu pozisyonlar, "*pro salute Augusti*" (Augustus'un selameti, güvenliği) için yapılmıştır. Bir bakıma ailenin veya hanenin kutsallığı "*domus divina*" bu şekilde sağlanmıştır (Rüpke, 2018: 280-282; (Adkins, L.-Adkins, Roy A., 2004: 275). Bunlara ilaveten imparatorlara ait "*Erdem, Zafer, Disiplin*" gibi çeşitli özellikler de tanrılaştırılmış ve bunlara ibadet edilmiştir. Örneğin, Lyon'daki kült merkezi Fortuna Augusta'ya (imparatorun serveti veya şansı) adanmıştır. İmparatorluğun Batısı'nda imparatorlara tapınma daha ziyade Roma'nın geleneksel kültüyle ilgiliyken, Doğu'da ise yaşayan imparatorlara olmuştur. Fakat zamanla imparatora ibadet Roma'ya sadakatin bir simgesi haline gelmiştir. (Adkins, L.-Adkins, Roy A., 2004: 275-276). Ancak halkın imparatora saygı duyması veya kült sunması koşuluyla, seçtikleri herhangi bir tanrıya ibadet etmelerine izin verilmiştir. Bir başka deyişle Roma'ya imparator kültüyle sadakatini ifade eden herkes, diğer tanrı kültlerini yerine getirebilmiştir. (Miller, 2010: 327-330).

İmparatorluk kültü, bütün İmparatorluk'ta dinin önemli göstergesi ve Roma'ya sadakatin bir sembolü olarak kabul edilmiş ve bu nedenle imparatorlar onuruna tapınaklar yapılmıştır. Bu tapınaklar bir taraftan Roma'nın geleneksel gücünü temsil ederken, diğer taraftan çok geniş alanlardaki insanlar için bir oryantasyon noktasını teşkil etmiştir (Frankfurter, 2006: 547-548). Bu çerçevede Domitianus ve Handiranus

¹¹ İmparatorların tanrılaştırılmasıyla ilgili olarak Cicero yaşayan ve ölmüş yöneticilerin tanrılığını ayırmak için iki kavram kullanmıştır. Bu kavramların her ikisi de "tanrı" manasına gelmesine rağmen; ölmüş yöneticilere "divus", yeni ve yaşayanlara "deus" denilmiştir (Rüpke, 2018:277).

onuruna Efes'te, Trajan onuruna Bergama'da birer tapınak inşa edilmiştir. Hatta tapınak inşa etme işi, şehirler arasında yarışa dönüşmüştür. Nitekim bu türden bir yarış Asya'daki on şehir arasında yapılmış ve yarışmayı Smyrna kazanmış ve Tiberius onuruna ilk tapınağı inşa etmiştir. Fakat bu tapınakların inşası Hıristiyanlar için bir gerilim kaynağı olmuştur. Çünkü Hıristiyanlar, imparatorlar adına yapılan bu sembolik onurları kabul etmemiş ve bu nedenle putperest nüfusun tepkisini çekmiştir (Monroy, 2015: 203).

2. Romalıların Hıristiyanlara Yönelttiği Suçlamalar

Tanrılar, tanrıçalar ve imparatorlar için yapılan tapınaklar ve uygulanan kült faaliyetleriyle Romalılar için din, her şeyden önce devletin varlığını ve birliğini sadakatle bağlılığı teşvik eden bir sosyal faaliyet olarak kabul edilmiştir. Onlar için, toplumda dindarlığın ortadan kalkması, toplumsal birliğin ve adaletin yok olması anlamına gelmiştir (Ekeke, 2012:176). Bu nedenle Romalılar, devletin varlığını ve birliğini sağlamak adına, geleneksel tanrılara ve kültlere karşı çıkanlara hoş görülmesi olmamıştır. (Lane Fox, 428) Nitekim Paulus'un Efes'te bulunan Artemis ve diğer tanrıları kast ederek "... Elle yapılan tanrıların gerçek tanrılar olmadığını..." söylemesi, Efes halkını galeyana getirmiş ve olay güçlkle bastırılmıştır (Elçilerin İşleri, 19:35-41).

Roma, dinî meselelerde genel olarak hoşgörülü davranmış olmasına rağmen ahlâka aykırı ve geleneksel erdemlere ters bulduğu inançlar konusunda katı davranmış (Schoedel, 1973: 314) ters bulduğu inançları ve uygulamaları "batıl inanç" olarak nitelendirmiş ve onları sınırlandırma veya cezalandırma yoluna gitmiştir. Bu çerçevede M.Ö. 186'da Bacchanalia kültü, "flagitia"yı (iğrenç, ahlâk dışı, nefret edilen veya adi suçlar) içerdiği için cezalandırılmış ve grup üyelerinin beş kişiden fazla olmamak şartıyla ve senatonun izniyle bir araya gelebilmelerine izin verilmiştir. Benzer gerekçeyle İsis kültü de sınırlandırılmıştır. Ancak Hıristiyanların durumu bunlardan farklıdır, çünkü onlar geleneksel devlet kültürüne karşı gelmiş ve onu kabul etmemek için inatçı bir tutum (obstinatia) sergilemiştir. Dolayısıyla bu durum geleneksel dine tehdit ve Devlet'e karşı sadakatsizlik olarak değerlendirilmiştir (Croix, 2006: 151-152; Schoedel, 1973: 314). Dahası Roma yönetimi, toplumsal düzen endişesiyle Hıristiyanlara ve kamu yararı gerekçesiyle yeni fethedilen şehirlerin daha önceden düzenlenmiş din işlerine müdahale etmiştir (Schoedel, 1973: 315).

2.1. Ateist ve Anti-sosyal Suçlaması

Toplumsal ve siyasî düzen endişesiyle kendisine ters gelen dinî anlayışlara gerektiğinde müdahale eden Roma Devleti'nde din; inanç veya ahlâktan ziyade kült eylemlerinin gerçekleşmesiyle kendini göstermekteydi. Bu

bağlamda en küçük ailedeki bireyden, en yüksek rütbeli devlet adamına kadar Roma vatandaşı olan herkesin belli bir kült eylemini yerine getirmesi zorunluymdu. Hıristiyanlığın ortaya çıkmasına kadar, hiç kimsenin (Yahudiler hariç) başkalarının gözlemlediği törenlerde yer almayı reddetmek için herhangi bir nedeni yoktu. Ancak Yahudilerin durumu farklılık arz etmekteydi. Çünkü onlar, atalarının çok eski dinî törenlerini yerine getirmekteydi ve bu durum birçok Romalı ve Yunanlı tarafından kabul edilmekteydi. Nitekim Yahudilere karşı düşmanlığıyla bilinen Tacitus bile, Yahudilerin dinî törenlerini yapmasına izin vermektedir. Zira onlar imparatora ve tanrılara kurban sunmamakla birlikte, imparatorun refahı için yerine göre kendi tanrılarında vazgeçebilmekte ve üstelik cemaatlerinin parasını da devlete ödemekteydi (Croix, 2006: 134-135; Lane Fox, 428). Dolayısıyla Yahudiler, dinlerinin etnik karakteri sebebiyle, İmparator'un tanrısallığına ibadet etmekten muaf tutulmuşlardı. Ancak Yahudilikten ayrılan veya atalarının dinini terk eden bir grup/mezhep gibi kabul edilen Hıristiyanlar için durum böyle olmamıştı. Romalıların gözünde onlar, kendi Yahudi etnik kültürlerini terk eden olarak görülmekteydi. Ayrıca Hıristiyanların çoğunluğu putperestlikten dönmüş ve de Hıristiyanlığı yaymak için uğraşmaktaydı. Bununla birlikte Hıristiyanların, İmparator'un ilahi karakterini tanımayı reddetmesi, *asebeia* (ἀσεβεια) veya *crimen laesae maiestatis*'i (*vatana ihayet* suçu) işlemiş olarak vasıflandırılmalarına; geleneksel tanrılara ibadet etmeyi reddetmeleri ise ateist olarak kabul edilmelerine sebep olmuştu (Monroy, 2015: 206). Böylece ne Yahudi ne de Gentile (Yahudi olmayan) olan Hıristiyanlara (putperestlikten dönen) karşı ateizm suçlaması; onların dönüşümden sonra geleneksel dinî gelenekleri ve uygulamaları reddetmeleri sebebiyle olmaktadır (Young, 1999: 101).¹²

Roma tanrılarını kabul etmediği gerekçesiyle ateist ve ibadetlerini gizli yaptıkları gerekçesiyle anti-sosyal olmakla suçlanan ve cezalandırılan Hıristiyanlar, Roma yönetiminin baskıcı ve çirkin olduğundan ve kısa süre sonra Roma'nın yıkılacağından söz etmiştir. Bu bağlamda Yeni Ahit'in Vahiy kitabındaki bazı cümleler (Vahiy, 17: 1-18) Roma İmparatorluğu'na ve onun yöneticilerine nispet edilmiş ve Roma'nın sonunun geldiği şeklinde

¹² Putperest kökenli elit tabakadan Gentile Hıristiyanların ateist olarak suçlanmasıyla ilgili Cassius Dio (M.S. 155- 235) bize önemli bilgiler vermektedir. Ona göre; Domitianus zamanında M.S. 95 yılında, imparatorun akrabaları olmasına rağmen Konsül Titus Flavius Clemens ve karısı Flavia Domitilla ile daha birçok kişi ateistlikle (ἀθεότης) suçlanmıştır. Bunlardan bir kısmı öldürülmüş, Domitilla gibi bazıları ise sürgün edilmiş ve mallarına el konulmuştur. Geçmişte Trajan'la birlikte konsüllük yapan Glabrio da ateistlikle suçlanmış ve arenada vahşi hayvanlarla dövüştürülerek (gladyatör olarak) öldürülmüştür. Ancak Glabrio'nun öldürülmesinin asıl sebebi olarak Domitianus'un onu kıskanması gösterilmiştir (Cassius Dio, 67.14/1925: 348-351; Novak Jr., 2001: 40). Bunlarla birlikte zikredilen bu kimselerin ateistlikle suçlanmasının bir bahane olduğu, asıl nedenin siyasî olarak onları devre dışı bırakmanın amaçlandığı, belirtilmiştir (Monroy, 2015: 206).

yorumlanmıştır (Clark, 2004:19-20). Benzer şekilde Vahiy kitabında yer alan “Şeytan’ın tahtı” (Vahiy, 2:13) ifadesinin de imparator ve onun yönetimini ima ettiği belirtilmiştir. Vahiy'deki bu ifadenin *crimen laesae maiestatis* (vatana ihanet suçu) manasında Hıristiyanların cezalandırmasında rol oynamış olduğu ifade edilmiştir. Bu çerçevede Bergamalı Antipas’ın, Romalı prokonsülün emrine karşı gelerek İmparator (Domitianus) onuruna kurban sunmadığı için öldürüldüğünden söz edilmiştir (Monroy, 2015: 204-206). Elbette Hıristiyanların böyle bir bakış açısıyla hareket etmesi ve Romalı idarecilere karşı gelmesi, Romalıların gözünde onların komplocu ve anti-sosyal olarak nitelendirilmesinde önemli olmuştur.

2.2. Felaketlerin Sorumlusu Olarak Suçlanma

Hıristiyanlar bir taraftan Roma idaresini şeytanî bir yönetim olarak nitelendirirken, diğer taraftan açıkça putperest tanrıların var olmadığını ya da kötü niyetli şeytanlar olduğunu iddia ederek dinî ritüellere katılmak istememiş ve de başkalarının da katılmaması için uğraşmıştır. Ayrıca putperest topluluklar, Hıristiyanlar sebebiyle tanrıların gazabının bütün toplumu etkileyeceği endişesine kapılmıştır. Bundan dolayı onlar, tanrıların gazabını üzerlerine çeken Hıristiyanlardan nefret etmiş ve onları felaketlerin sorumlusu olarak göstermiştir (Croix, 2006: 136). Nitekim Gaius Suetonius Tranquillus (M.S. 69/75 -130'dan sonra), *De Vitis Caesarum* adlı kitabının Nero'nun hayatıyla ilgili bölümünde, Roma'da kıtlığın ve vebanın olduğu zamandaki Hıristiyanlar için “yeni ve kötü batıl inanca sahip insanların bir grubu olan Hıristiyanlar” ifadesini kullanmış ve onların kötü bir şekilde cezalandırıldığından söz etmiştir (Suet. Nero. 16. 2) Çünkü o dönemde Romalıların nezdinde Hıristiyanlar, ataları olan Yahudiler gibi ibadet etmeyen, kurban ritüellerini yapmayan ve ibadet için gizli olarak bir araya gelen ve bundan dolayı batıl ve saçma inanca sahip insanlar konumundaydı (Freese, (ty). X/s.43).

Hıristiyanların batıl ve saçma inanca sahip olmakla suçlanmasının en önemli sebeplerinden birisi de, Roma toplumunun çiftçilikle geçinen kırsal bir toplum olmasıydı. Çünkü genel olarak bütün kırsal toplulukların ortak özelliği hayatlarını yıllık döngüye göre düzenlemeleriydi. Antik Roma toplumu da yıllık döngünün dışına çıkılmasını, hayatın normal düzenini bozan yeni şeylerin olmasını ve kuralların ihlal edilmesini kargaşaya ve düzensizliğe geri dönmek olarak algılamıştır (Eliade, 2003: 128). Nitekim Tertullian Apologeticus'unda, paganların başlarına bir felaket geldiği sırada gösterdiği tepkiyi şöyle ifade etmiştir: “Eğer Tiber taşarsa, Nil tarlalara taşmazsa, gökyüzü durursa (yağmur yağmazsa), yer sarsılırsa, kıtlık ve veba olursa, hemen "Hıristiyanlar aslanlara!" diye haykırırlar” (Tert. Apol. 40. 1-2). Dolayısıyla Tertullian, Roma toplumunun yıllık döngüyle ve tabiat olaylarıyla ilgili bakış açısını açık bir şekilde ortaya koymuştur.

2.3. Ateistlikle Suçlanan Hıristiyanların Cezalandırılması

Ters giden tabiat olaylarından dolayı suçlanan Hıristiyanların sonundan bahseden Tertullian gibi Eusebius (M.S. 263- 339) da bize ateistlikle suçlanan ve şehit edilen Hıristiyan örneklerinden haber vermektedir. Bu çerçevede M.S. 136-161 yılları arasında görev yapan İmparator Antoninus Pius'un zamanında; Asya bölgesinde, özellikle Philadelphia ve Smyrna'dan on bir Hıristiyan ile Smyrna Piskoposu Polycarp¹³ her türlü işkence, tehdit vs. den sonra ölüme mahkûm edilmiştir. Polycarp dışındakiler arenaya götürülürken bile yetkililer, sanıklara "Caesar'ın Rab olduğunu" itiraf etmeleri konusunda ısrar etmiş ve kendilerine çeşitli işkencelerin beklediğini söylemiştir. Ancak onlar kesinlikle söylenenleri kabul etmemiş ve cevapları "Christianus sum" (Ben bir Hıristiyanım) şeklinde olmuştur (Monroy, 2015: 209-210). Eusebius, Polycarp'tan önce Germanicus ve Quintus gibi gençlerin şehit edilmesinden bahsetmiştir. Buna göre; Asya'da görevli Roma prokonsül (vali), Germanicus adlı bir genci Hıristiyanlık'tan caydırmak için çeşitli yöntemler denemiş, ölümle tehdit etmiş ve Hıristiyan arkadaşlarını kastederek "Ateistleri öldür! Polycarp'ı bul' diye bağırmıştır. Bu sırada bir kargaşa çıkmış, Phrygia'dan gelen Quintus adlı bir genç tehditlere ve vahşi hayvanlara yenik düşmüştür (Euse. Ecclesia. XV/2005:233-235). Hıristiyanlara yapılanları duymuş olan Polycarp, arkadaşlarının isteği üzerine bir köye çekilmiş, fakat kısa süre sonra tutuklanmıştır. Prokonsül, Polycarp'ı tutukladığında inancını inkâr etmesi konusunda onu ikna etmeye çalışmış ve "Yüce Caesar'a yemin et! Tövbe et! ve ateistlere (Hıristiyanlara) ölüm de" gibi ifadeler kullanmış ve "Mesih'e lanet!" etmesini istemiştir. Ancak Polycarp arenadaki kalabalığa bakarak ve eliyle onları işaret ederek "Ateistlere ölüm!" demiştir. O, prokonsülün bütün ikna çabalarına, vahşi hayvanlar ve ateşle tehdit edilmesine rağmen Hıristiyan olduğunu ilan etmiş, hatta prokonsülün kendisinin sonsuz ateşte yanacağı karşılığını vermiştir (Novak Jr., 2001: 58-61). Bunun üzerine putperestler ve Yahudiler Polycarp'ın yakılmasını istemiş ve sonunda ateşe atılmıştır (Monroy, 2015: 209-211). Eusebius'a göre Polycarp ateşe atılmış, fakat o sırada bir mucize olmuş ateş onu yakmamış ve ateşten çıkartıldıktan sonra bir celladın kılıcıyla öldürülmüştür (Euse. Ecclesia. XV/2005: 242-243).¹⁴ Dolayısıyla ateistlikle suçlanan bazı Hıristiyanların her türlü tehdit ve işkenceye rağmen inançlarından dönmediği ve ölüme seve seve gittikleri anlaşılmaktadır.

¹³ Eusebius'un Irenaeus' dayanarak verdiği bilgilere göre; Polycarp Hz. İsa'nın Havarileri ve de onu gören birçok insanla birlikte yaşamış, Havariler tarafından Smyrna'daki Kilise'ye Asya piskoposu olarak atanmıştır. O, Havarilerden veya gerçek Kiliseden öğrendiği her şeyi doğru bir şekilde öğretmiştir (Euse. Ecclesia. XIV/2005:231).

¹⁴ Polycarp'ın şehit edilmesiyle ilgili geniş bilgi için bk. (Apost. Fath., 1907: 203-211; Euse. Ecclesia. XV/2005: 233-243).

3. Hıristiyan Apologların Ateist İddialarına Yönelik Cevapları

Ataeist ve ateizm gibi kavramlar modern insanlara özgü gibi görünse de, bu ikisi tarihin her devrinde mevcut yaygın dinî anlayışa karşı çıkanlar için kullanılmıştır. Nitekim Yunanlıların Socrates'i ve Heraclius'u ateist olarak suçladıkları gibi İbrahim, Elias, Ananias, Azarias ve Misael¹⁵ toplumları tarafından ateist olmakla suçlanmıştır (Justin, First. Apol. V, 38; XLVI/2008: 83-84).

Benzer şekilde Roma İmparatorluğu'nda yaşayan Yahudiler ve Hıristiyanlar da Roma'nın din anlayışından farklı bir inanca sahip oldukları için ateistlikle itham edilmiştir. Yunanca "ateizm" (αθεοτης- ateotes) kelimesinin Latince karşılığı "atheos" (deos non colere) "tanrılara özen göstermeme, tapmama veya kült sunmama" manasına gelmektedir (Croix, 2006: 133-134). Kelimenin Latince anlamından anlaşılacağı üzere, Romalılar tarafından Hıristiyanların ilk yüzyıllarda "ateist" olmakla suçlanması asıl nedeni, Roma'nın geleneksel tanrılarına ibadet etmemeleri ve onlara kült sunmamalarıdır (Young, 1999: 99; (Clark, 2004: 39). Bir başka deyişle putperestlerin günlük hayatlarının bir parçası olarak algıladıkları ilahî güçlerin Hıristiyanlar tarafından inkâr edilmesi, onların ateist olarak nitelendirilmesine yol açmıştır. Çünkü paganlara göre, tanrıları kabul etmemek ve onların isteklerini yerine getirmemek, tanrıların insanlara savaş açması ve doğal felaketlerle cezalandırması demektir (Novak Jr., 2001: 66).

Tanrıların kendilerini cezalandırmasından korkan Romalılar için devletin varlığı, tanrıların varlığıyla doğrudan ilişkiliydi. Nitekim Cicero, Roma tanrıları hakkında kendi zamanındaki görüşlerden bahsederek, dinin toplum için önemini vurgulamaya çalışır.¹⁶ Ona göre Protagoras, Melos, Diagoras Cyrene gibi tanrı olmadığını düşünenler¹⁷ olduğu gibi, tanrıların

¹⁵ Kaynaklarda Elias, Ananias, Azarias ve Misael olarak isimleri geçen kimselere, Daniel kitabında Daniel'e Belteşassar, Hananya'ya Şadrak, Mişael'e Meşak, Azarya'ya Abed-Nego adının verildiğinden bahsedilmektedir (Daniel, 1/6-7). Ayrıca Daniel'in arkadaşı olarak belirtilen bu gençlerin, Nebukadnessar'ın dinine uymadıkları için kızgın fırına atıldıklarından, fakat mucizevi olarak yanmadıklarından söz edilmektedir (Daniel, 3/8-30).

¹⁶ Cicero'nun, diyalog yöntemiyle, Akademik Cotta, Epicurean Velleius ve Stoacı Balbus gibi üç tipten hareketle hem onların hem de kendisinin görüşlerini açıkladığı ifade edilmiştir (Young, 1999: 100).

¹⁷ Cicero, Diagoras'ın ateistliğinden söz ederken, tanrıların varlığını ispat etmeye çalışır. Hatta o, birçok insanın denizdeki fırtınaların şiddetinden tanrılarına yalvarmakla veya onlara adakta bulunmakla sağ salim karaya çıktıklarını örnek olarak verir. Cicero, Diagoras ve onun gibi düşünenlerin başka bahanelerle tanrıları tanımazlıklarını hoş görmez ve tanrı için cehaletin söz konusu olamayacağını belirtir (Cic. De Nat. III. 36, 37, 86-90; Cic. De Nat., 1933: 375- 377).

insanların işlerine karışmadığını düşünenler de vardır. Bununla birlikte, tüm dünyanın ilahî zekâ ve akıl tarafından yönetildiğine inanan başka filozoflar da vardır. Cicero, bütün bu görüşler hakkında detaylı bilgiler verdikten sonra, tanrıların insanların işlerine karışmadığını düşünenlere karşı; o zaman dindarlık, ibadet, dua, saygı ve daha birçok uygulamanın anlamsız olacağını, bunun sonucunda insanlar arasındaki düzenin kısa sürede bozulacağını, sosyal birlik ve adaletin yok olacağını ifade eder (Cic. De Nat. I. 1. 1-3; I. 2. 5-6; Cicero, 1933: 5-9). Çünkü tanrılara inanç ve Roma pietas'ları (erdem) toplumun çimentosu ve adaletin temelidir. Ona göre, her ne kadar rasyonalite geleneksel tanrıların doğası hakkında şüpheli olsa da eski adetlerin ve ahlâkın korunması toplumun düzeni açısından gereklidir (Young, 1999: 100).

3.1. Justin Martyr'in Görüşleri

Kendi dönemindeki ateistlere karşı, dinin ve ahlâkın toplum için önemini vurgulayan Cicero gibi; Hıristiyan Apologlardan Justin Martyr (M.S. 100-165) erken dönem Hıristiyanlara yöneltilen ateistlik iddialarından söz etmiştir. Bu dönemde Hıristiyanlar, pagan putlara ve imparator heykellerine kurban sunmayı veya saygı göstermeyi reddettikleri gerekçesiyle ateistlikle suçlanmıştır. Dahası onlar, tapınaklardan ve pagan dini bayramlarından uzak durmuş; Devlet (Roma) tanrılarına ve Devlet dinine saygı göstermemiştir (Justin, First. Apol. V/2008: 1. Dipnot, s. 38).

Justin, akli olan hiç kimsenin Hıristiyanları ateist olmakla suçlayamayacağını belirttiikten sonra, kendilerinin akıllarını kullanarak tek Tanrı'ya inandıklarını belirtmektedir. O, aslında bu tür bir suçlamanın tarih boyunca olduğunu, birçok kimsenin toplumlar tarafından ateist olarak suçlandığını ve dolayısıyla bu tür suçlamaların ancak akli kullanmayanlar tarafından yapılabileceğini ifade etmektedir (Justin, First. Apol. XLVI/2008: 83-84). Justin, kötülükten zevk alan bazı insanların Sokrates'i ve diğer bazı insanları ateist olarak nitelendirip ölümüne sebep oldukları gibi, bazı şeytansı özelliklere sahip insanların da, sadece İsa Mesih'e olan inançlarından dolayı Hıristiyanları ateist olarak suçladıklarını ifade etmiştir (Justin, First. Apol. V/2008: 38).

Justin, Hıristiyanları ateistlikle suçlayanlara karşı cevap olarak; Hıristiyanların, kötülükten uzak, adaletin, hoşgörünün ve diğer erdemlerin babası olan Gerçek Tanrı'ya ibadet ettiklerini, O'nun Oğlu'na, O'nun erdemlerini ve Peygamberlik Ruhunu yansıtan iyi meleklerle saygı gösterdiklerini ifade etmektedir (Justin, First. Apol. V/2008: 39); Schaff, First Apol. Just. VI /2002: 250). Ayrıca Justin, mantık sahibi hiç kimsenin kendilerini ateistlikle suçlayamayacağını, çünkü dünyanın Yaratıcısı'na ibadet ettiklerini, O'nun kanlı kurbanlara ve tütsüye ihtiyacı olmadığını iddia etmektedir. Ayrıca o, Hıristiyanların yaratılmaları, beslenmeleri,

sağlıkları için O'na dua ettiklerini ve güçleri yettiğinde O'na teşekkür etmek için ilahiler söylediklerini belirtmektedir. Bununla birlikte Justin, Tanrı'yla ilgili bütün şeyleri Tiberius Caesar döneminde Judea'nın savcısı Pontius Pilate altında çarmıha gerilen İsa Mesih'ten öğrendiklerini; onun Yaşayan Tanrı'nın Oğlu olarak ikinci sırada yer aldığını, üçüncü sırada ise Peygamberî Ruh'un olduğunu ifade etmektedir (Justin, First. Apol. XIII/2008: 45-46).

3.2. İmparator Marcus Aurelius'un Hıristiyanlarla İlgili Görüşleri

Hıristiyanlığın şiddetli savunucusu apolog Justin gibi, bizzat Roma imparatorları da ateistlikle suçlanan Hıristiyanların Tanrı inançlarına saygı gösterilmesi gerektiğini kabul etmektedir. Bu bağlamda M.S. 161-180 arasında görev yapan beş imparatorun birisi olan İmparator Marcus Aurelius Antoninus Germanicus Parthicus Sarmaticus'a (M.S.121-180) atfedilen Hıristiyanların dua etmesiyle yağmurun yağması ve Roma ordusunun kurtulmasıyla ilgili bir mektuptan söz edilmektedir.¹⁸ İmparator Marcus Aurelius, Roma halkına ve Senato'ya yazmış olduğu bu mektupta; çok az askeriyle Almanya sınırında çok büyük bir düşman ordusu tarafından kuşatılıp beş gün boyunca aç ve susuz bir şekilde başından geçenleri anlatmaktadır. Buna göre o, böyle bir durumda kendi birlikleriyle beraber Roma tanrılarına dua etmiş, fakat duası kabul olmamıştır. Bunun üzerine o, öfkeyle ordudaki ateistleri/ Hıristiyanları dua etmeleri için çağırmıştır. Hıristiyanlar onun önüne getirilince, onların kendileri gibi silah, borazan vs. ile dua etmediklerini, ihlaslı bir şekilde ellerini semaya açarak dua ettiklerini görmüştür. Ayrıca onlar hem imparator ve ordusu için hem de mevcut susuzluktan ve açlıktan kurtulmak için Tanrı'ya dua etmiştir. Dua biter bitmez gökten Roma ordusu üzerine bolca yağmur yağarken, Roma'nın düşmanlarına yok edici dolu yağmıştır. Bunun üzerine Marcus Aurelius, yenilmez ve yıkılmaz çok güçlü bir Tanrı'nın varlığını hissettiğini ve Hıristiyanların kendilerine (Romalılara) karşı da böyle bir dua silahını kullanabileceklerini belirtmiştir. Ayrıca o, bu kişilerin Hıristiyan olmasına izin verilmesini, bir kişinin sadece Hıristiyan olduğu için suçlanamayacağını belirtmiştir. Bununla birlikte o, eğer bir kişi birisini Hıristiyan olmakla suçlarsa ve onun Hıristiyan olmaktan başka bir suç işlediğini ispat edemezse, suçlayan kimsenin de diri diri yakılarak cezalandırılması gerektiğini ifade etmiştir. Marcus Aurelius, eyalet valilerinin de bu hususları dikkat etmesini, bunların Senato kararnamesiyle onaylanmasını ve bu yazının Trajan Forumu'nda ilan edilmesini emretmiştir (Fronto, Corr. /1988: 303-305; Kovacs, 2009: 51-53).

¹⁸ Marcus Aurelius'a atfedilen M.S. 4. yüzyıla ait olduğu kabul edilen bu mektup (Kovacs, 2009: 51) ilk olarak "Marcus Cornelius Fronto, *Correspondence I-II*" adlı kitabın içinde de yayınlanmıştır (Fronto, Corr. 1988).

3.3. Lucian'ın Görüşleri

Marcus Aurelius'un Hıristiyanlara yönelik iyi dileklerine rağmen, Lucian (M.S. 120 -180),¹⁹ da kendi zamanında Hıristiyanları ateist olarak suçlayan ve onları toplumdan dışlayan; toplumda sözü geçen ve kendisini peygamber zanneden Abonoteichus'lu (daha sonra Ionopolis, şimdi İnebolu) İskender adlı birisinden bahsetmiştir. Lucian'a göre; İskender, Pontus'ta yaşayan Hıristiyanların ve ateistlerin (muhtemelen Yahudiler) tanrıların şerefine korunması için, onların taşlanarak uzaklaştırılması için karar almıştır. Bu bağlamda Lucian, Atina'da her yıl üç gün boyunca tanrılar için kutlamalar yapıldığını ve kutlamaların birinci gününde İskender'in "Törenlerde sadece tanrıya inananlar ayinleri yerine getirebilir... Eğer törenlerimizde casusluk yapmak için herhangi bir ateist ya da Hıristiyan ya da Epicurean gelmişse, en başta Epicurean'lar dışarı çıksın! Ve onlar sınır dışı edilsin!" şeklinde bir bildiri yayınladığını ifade etmiştir (Lucian, Alex. 25, 36-39 /2005: 138, 142-143). Lucian'ın bize aktardıklarından; Roma Dünyası'nda sadece Hıristiyanların değil, Epicurean ve daha başka inançlara sahip grupların da ateistlikle suçlandığı anlaşılmaktadır.

3.4. Athenagoras'ın Görüşleri

Romalıların farklı dinlere karşı bakış açısını yansıtan Lucian'ın yanı sıra Atinalı Athenagoras (M.S.133- 190) da bize Roma topraklarında yaşayan Hıristiyanların; ateizm, Thyestean ziyafetleri (yamyamlık) ve Oidipean birliktelik (ensest) olmak üzere üç tür şeyle suçlandığını belirtir (Athen. Legat, 3.1-2/ 1972:9). Onun Legatio'su (Plea)²⁰, Roma İmparatorluğu'nda popüler bir dinî hareket olan Hıristiyanlığın sosyal sorununa ışık tuttuğu için özellikle dikkat çekicidir. Athenagoras, Legatio'da özellikle Hıristiyanlara yönelik "ateizm" suçlamasının üzerinde durur, Hıristiyanlık ile Greko-Romen dindarlık anlayışı arasındaki temel farkları ortaya koymaya çalışır. O, Roma dinini imparatorların sosyal istikrar uğruna hoş karşıladıkları "siyasî bir din" olarak nitelendirirken, Hıristiyanlığın bu dinden üstün olduğunu savunur. (Athen. Legat. /1972: s.V) Bununla birlikte Athenagoras, Hıristiyanlığın Tanrı Krallığı ile Roma İmparatorluğunu uzlaştırmaya çalıştığı, hatta Roma yönetimini ve

¹⁹ Lucian'ın Kommagene'nin eski krallığında Fırat'ın bir kasabası olan Samosata'da doğduğu ve Atticizer (Atina-Yunan taraftarı) olmasına rağmen, Yunanca'dan ziyade Aramice konuştuğu ifade edilmektedir (Lucian, 2005: s.VII). Lucian'ın "Alexander or the False Prophet" eseri kehanetin toplumun bütün düzeylerinde son derece popüler olduğu bir çağda meşhurlaşmış ve damadı Rutilianus sayesinde Roma mahkemelerinde etkili olmuş olan Abonoteichus'lu (daha sonra Ionopolis, şimdi İnebolu) İskender (Alexander) ile ilgilidir. Lucian, onu hem kahraman hem de kötü bir olarak göstermiştir. Bu eser Marcus Aurelius'un öldüğü yıla tarihlendirilmiştir (Lucian, 2005: 129).

²⁰ Athenagoras'ın Legatio'su (Plea), M.S. 176 ile M.S. 180 tarihleri arasında tarihlendirilmektedir. O, kendi döneminde imparator olan Marcus Aurelius ve Commodus'a hitaben yazılmış bir mektup niteliğindedir (Schoedel, 1973:309).

imparatorlarını övmeye yönelik ifadeleriyle aslında her iki din arasındaki asıl farkları ortaya koyamadığı gerekçesiyle de eleştirilir (Schoedel, 1973: 317-319).

Athenagoras, Hıristiyanların ateist olmadığını çok açık olduğunu, hatta bu iddiaların çürütülmeye çalışılmasının bile saçma olduğunu ifade etmekle birlikte, yine de iddiaları cevaplamaya çalışmıştır. O, öncelikle hem Orphic doktrinini ve hem de Eleusis'in ve Cabiri'nin gizemlerini ifşa eden ve açıkça hiçbir tanrının olmadığını açıklayan Diagoras'ın bile, Atinalılar tarafından ateist olarak suçlanmasının doğru olmadığını belirtmiştir. Bu çerçevede o, Hıristiyanların Roma toplumunun tanrı anlayışından farklı bir tanrı anlayışına sahip oldukları için ateistlikle suçlandıklarını anlatmaya çalışmıştır. Bununla birlikte Athenagoras, Hıristiyanların tanrı anlayışını açıklamaya çalışarak, kendilerine yöneltilen iddiaların yanlışlığını ortaya koymuştur. O, Tanrı'nın maddi, yaratılmış ve bozulan bir şey olmadığını; yaratılmamış, sonsuz ve sadece akıl yoluyla algılanabilen bir varlık olduğunu ve evrenin yaratıcısı olduğunu ve O'ndan gelen her şeyin Söz (Kalam)²¹ tarafından yapıldığını ifade etmiştir (Athen. Legat. 4. 1-2/1972: 9-11). Ona göre Tanrı, bütün yaratılmışların Yaratıcısı ve Babası'dır; O sonsuz akıldır, O iyidir, O güzeldir ve her şeyden önce de O yardımseverdir. Athenagoras, evrenin tek Tanrı'sının ve Yaratıcısı'nın yaratılmadığını ve yaratılan şeyin tanrı olamayacağını belirtmiştir. Dolayısıyla o, Tanrı'nın varlığını kabul eden Hıristiyanlara²² karşı ateizm suçlamasının asılsız ve hatta saçma olduğunu iddia etmiştir. Dahası ona göre "ateist" terimini, tanrıyı ve maddeyi birbirinden ayıran ve maddenin yaratılmış ve bozulabilir olduğunu düşünen kimselere yakıştırmak mantıklı değildir. (Rankin, 2009:105). Her ne kadar onun, tanrı-madde kavramını²³ birleşmiş ve

²¹ Athenagoras'a göre; Oğul-Söz (Kalam), sadece tanrının yaratıcı faaliyetinin ve gücünün aracısı değil, aynı zamanda onun yaratıcı eylemi için model ve örnek niteliğindedir. Bu nedenle bütün yaratılış "tanrının imajında" yaratılmış ve Söz nitelikleri olmayan bütün maddeler için fikir ve enerji olarak hizmet eder. Dahası ona göre; Söz "tanrının (şekilsiz) maddeye şekil verdiği araç veya madde" olarak kabul edilir. Bu çerçevede onun Platonist bir anlayışa sahip olduğu ifade edilmiştir (Rankin, 2009: 131-132).

²² Athenagoras, Legatio'nun başka bir bölümünde, Hıristiyanlığın Tanrı, dünya ve ahiret anlayışı hakkında geniş bilgi vermektedir (Athen. Legat. 10. 2, 5 /1972:21-23).

²³Athenagoras tanrı ve madde arasındaki ilişkiyi şu şekilde yapmaktadır: "Fakat kuşkusuz, Tanrı'yı maddeden ayıran ve maddenin bir şey ve Tanrı'nın başka bir şey olduğunu ve aralarındaki farkın çok büyük olduğunu gösteren bize ateizm terimini uygulamak rasyonel değildir; çünkü İlahî olan, yaratılmamış ve sonsuzdur ve sadece düşünce ve akılla anlaşılabilir, oysa madde yaratılır ve bozulabilir." (Athen. Legat. 4. 1 /1972: 9).

birbirinden ayrılmaz olarak kabul eden Stoacıların “monizm”²⁴ anlayışına benzer bir inanca sahip olduğu iddia edilmiş ise de; Athenagoras’ın tanrı ve maddeyi ayıran Greko-Romen felsefi düşüncesiyle uyumlu olduğu ifade edilmiştir (Rankin, 2009: 105-106, 129)

Athenagoras, Legatio’da İmparatorlar Marcus Aurelius Antoninus ve Lucius Aurelius Commodus’a, Romalı yetkililere ve filozoflara hitap ederek; Hıristiyanların Roma’ya olan bağlılıklarından dolayı, onlara da diğer Roma vatandaşları gibi davranılması gerektiğinden bahsetmektedir. O, Legatio’nun başında İmparatorluk sakinlerinden hiçbirinin, ne kadar farklı, gülünç geleneklere ve inanca sahip olursa olsun kanun ve ceza korkusuyla engellenmediğini belirtmektedir (Athen. Legat. 1.1/1972: 3). Bundan dolayı Athenagoras, Hıristiyanların da diğer Roma vatandaşları gibi benzer haklara sahip olması gerektiğini vurgulamaktadır (Young, 1999: 103). Athenagoras, Romalı yetkililere yönelik konuşmasına devam ederek; bütün insanların bir şekilde tanrı anlayışına sahip olduğunu, kötülükten kaçınmak için Roma yasalarının ve hoşgörüsünün buna izin verdiğini; bundan dolayı herkesin kendini güven içinde hissettiğini; Hıristiyanlara sadece “Hıristiyan” isimden dolayı nefretle bakıldığını ve kendilerinin bunu hak etmediğini ifade etmektedir. O, kalabalıkların ve yalancı muhbirlerin Hıristiyanları sadece bu ismi taşıdıkları için düşmanca davrandıklarını, mallarını yağmaladıklarını ve kendilerinin bütün bunlara karşılık, öğretileri gereği sessiz kaldıklarını ve sonuçta acımasız ve şiddetli bir şekilde cezalandırıldıklarını belirtmektedir. Athenagoras, mahkemelerde yine sadece isimlerinden dolayı yargılandıklarını, oysa ki bir ismin tek başına iyi ya da kötü olmadığını bilmesi gerektiğini ve dolayısıyla kendilerine bu sebeple haksızlık yapıldığını vurgulamaktadır. Ayrıca o, imparatorların ve yetkililerin adaletli olması ve dedikodulara kulak asmayıp mantıklı hareket etmesini temenni etmektedir (Athen. Legat. 1.3-5; 2. 1-6/1972: 3-7).

Athenagoras, Hıristiyanların sadece “Hıristiyan” ismi taşıdıkları için nefret edilmediklerini, aynı zamanda Roma tanrılarına kurban sunmadıkları için de ateist olarak suçlandıklarını ifade etmiştir. O, tanrılara sunulan kurban açısından insanların, hatta şehirlerin dindarlığının ölçüldüğünü ve kendilerinin buna karşı çıktıkları için ateist olarak takibata uğradıklarını belirtmiştir. Ona göre; tanrılara kurban sunmak saçmadır ve bu kâinatın Sanatçısı ve Babası’nın kana, ete, yağa, çiçek ve tütsü kokusuna ihtiyacı yoktur. Athenagoras, kurban yerine, insanın cenneti kazanması için her şeye rehberlik eden ve her şeyi kuran ve yöneten Tanrı’ya kutsal eller kaldırarak

²⁴ Stoacıların, mutlak bir varlık *monizmi’nin* savunucusu oldukları, kâinatta tek bir ilkenin ve tek bir varlığın bulunduğunu savundukları ve her şeyde var olan bu tek müşterek özün de Tanrı olduğuna inandıkları belirtilmiştir. Onların, ‘gözlemlenen sahada maddede ve doğada bulunan her şeyi tek varlığa (ateşe) indirgedikleri; tüm varlık âleminin tek bir maddeden yani ateşten yaratıldığını ve ateşe geri döneceğini ve ateşin hem etken hem de edilgen unsur olduğunu’ iddia ettikleri ifade edilmiştir (Akalin, 2015: 104-105).

dua etmesinin yeterli olduğunu belirtmiştir (Athen. Legat. 13.1-3/1972: 27-29).

3.5. M. Minucius Felix'in Görüşleri

Athenagoras'ın Hıristiyanlığı savunmaya yönelik ifadeleri gibi, Roma'da bir hatip olmasının dışında hakkında pek fazla bir şey bilinmeyen Marcus Minucius Felix (yak. M.S. 150 ile 270), putperestlere karşı Hıristiyanlığı savunan Octavius adlı bir eser (diyalog) yazmıştır. O, önceleri bir pufterest iken eserine adına verdiği arkadaşı Octavius tarafından ileri yaşında Hıristiyanlığa dönüştürüldükten sonra bu dinin savunuculuğunu yapmıştır. O, Hıristiyanların Tanrısı'nı Romalıların tanrılarıyla karşılaştırmıştır. Ona göre; Roma tanrıları, tıpkı insanlar gibi doğmuş, çocuk sahibi olmuş ve ölmüştür. M. Felix, bu tanrıların Homeros başta olmak üzere diğer ozanların eserlerinde yer alan saçma fikirlerin ürünü olduğunu belirtmiştir (Freese, (ty): s. XI-XII, XXIII). M. Felix, bu eserinde; Euhemerus'in²⁵ tanrı anlayışından hareketle; Jupiter, Delphi'li Apollo, Phaiian'lı Isis, Eeusinian'lı Ceres, Makedonyalı İskender, Janus gibi cesareti ve hayırseverliği ile tanınan birçok kimsenin tanrılaştırılmış kişiler olduğunu belirtmiştir. Bunlardan hareketle M. Felix, ölen ve doğan insanların tanrı olamayacağını, Tanrı'nın başlangıcı ve sonu olmayan ilahî bir varlık olduğunu ve kendisinin O'na dua ettiğini belirtmiştir. Ayrıca o, "eğer tanrılar ırklarını çoğaltabilseylerdi ve ölmeselerdi, tanrı sayısı insanlardan fazla olurdu ve şimdiye kadar onlar ne cennete sığardı ne hava onlara yeterdi ne de yeryüzü onları taşıyabilirdi" diyerek zikredilenlerin tanrı değil, insan olduklarını ifade etmiştir (Tert. Min. Fel. 21. 1-12/ 2008: 360-364).

M. Felix, taş, ahşap, gümüş vs. şeylerle bir sanatkâr tarafından yapılan heykellerin tanrı olamayacağını, çünkü aptal hayvanların bile içgüdüleriyle bunlara zarar verebildiklerini belirtir. Bu çerçevede kuşlar tanrı olarak kabul edilen heykellerin üzerine pisler ve ağzına yuva yapabilir, kemirgenler ağaç heykelleri kemirir, örümcekler onların kafalarını ağlarıyla sarıp sarmalar. Dahası Vulcan, Apollo, Aesculapius, Minerva, Juno, Merkür, Satürn, Janus ve Diana gibi tanrılar şekilleri ve görünüşleri itibarıyla alay edilecek ve hor görülecek niteliktedir. Ayrıca M. Felix, Roma tanrılarıyla ilgili ayınların ve kutsal günlerin de çok saçma olduğunu örneklerle açıklar. Dolayısıyla o, bu tür bir tanrı anlayışını sağduyu sahibi kimselerin kabul edemeyeceğini ifade eder (Tert. Min. Fel. 22. 1-11; 23. 1-7/ 2008: 364, 367-371)

²⁵ Sicilya'nın Messana kentinden Euhemerus'a (yaklaşık M.Ö. 300) göre; "tanrılar ya doğanın kişileştirilmiş güçleriydi ya da daha çok, insanlığa verdikleri faydalar için popüler hayal gücü ve övgüyle tanımlanmış insan kahramanlardı: dini törenler aslında ölümlerin anısına yapılan alıştırmalardı." (Tert. Min. Fel. 21. 1/ 2008: 360).

3.6. Tertullian'ın Görüşleri

Minucius Felix gibi Tertullian (M.S. 155- 220) da; *Apologeticus* , *To Scapula* ve *The Testimony of the Soul* gibi eserlerinde putperestlerin Hıristiyanlara yönelik iddialarına mantıkî ve teolojik delillerle karşılık vermektedir. Bu çerçevede o, *The Testimony of the Soul* adlı eserinde Romalıların ibadet ettiği Ceres, Saturn, Isis, Aesculapius, Juna ve Minerva gibi tanrıları, farklı kıyafetler giydirilmiş insan biçimli şeytanlar olarak tanımlamaktadır (Tert. The Test. II/ 2008: 135-136). Tertullian; Saturn, Coelus ve Terra gibi bir zamanlar insan olan Roma tanrılarını oldukça ağır bir şekilde eleştirir. Ayrıca o, 'Onları kim tanrı yaptı?' diye sorar ve tanrıların çoğunun rezil karakterlere sahip olduğunu ve bu tanrılardan bazılarının sadece Romalılara özgü olduğunu belirtir. Tertullian, Roma tanrılarının hayatın her aşamasıyla ilgili olduğunu, bununla birlikte putperestlerin cennete yükselten Tanrı'dan hoşlanmadığını söyler (Price, 1999:126).

Tertullian'ın 211 ve 213 yılları arasında Afrika'da prokonsüllük yapan Scapula'ya atfen yazdığı aynı isimli eserinde, her bireyin istediği şeye tapma hakkının olduğunu ve kişinin kendi özgür iradesiyle dinini seçmesi gerektiğini belirtir. O, Hıristiyanların imparatora sadık olmadığını söyleyenlerin saçmaladığını söyler. Ona göre; Hıristiyanlar imparatorun otoritesinin Tanrı'dan olduğunu bilir ve onun refahı, mutluluğu ve sağlığı için dua eder ve ona saygı duyarlar. Çünkü Hıristiyanlar tek olan Tanrı'ya inanır ve inançları gereği düşmanlarını bile severler. Tertullian, prokonsülden Hıristiyanlarla ve onların Tanrısı'yla savaşmaması gerektiğini söyler. Ona göre, o sıralarda meydana gelen, aşırı yağışlar, Kartaca duvarlarını saran yangılar, güneş tutulması ve prokonsülün hastalığı gibi olaylar, Tanrı'nın valiye bir uyarısıdır (*Tert. Scap.* 1-3/2008: 147- 152). Dolayısıyla o, Scapula'da Hıristiyanların putperest uygulamalarına katılmamalarının gerekçelerinden ve Hıristiyanların tek Tanrı'ya olan bağlılıklarından söz etmektedir (Price, 1999: 122). Benzer biçimde Tertullian, *Apologeticus* adlı eserinde Hıristiyanların tanrılara ibadet etmedikleri ve imparatorlara kurban sunmadıkları için ihanetle suçlandığını, kendilerinin ise sadece tek Tanrı'ya ibadet etmeye çalıştıklarını belirtmektedir (Tert. Apol. 10.1-2; Croix, 2006: 112).

Tertullian gibi bazı Apologların eserleri ve adları bilinmekle birlikte, yazarı tespit edilemeyen bazı apolojik eserler de vardır. Bunlardan birisi de *Epistle to Diognetus*²⁶ adında bir mektuptur. *Epistle to Diognetus*'ta Hıristiyanları inançlarından dolayı ayıplayan, suçlayan putperestlere, kendi tanrı anlayışlarının yanlışlığı hatırlatılarak cevap verilmektedir. Putperestlerin

²⁶ Diognetus *Epistle*, yazarının kim olduğu bilinmeyen ve M.S. 150 ile 310'lü yıllar arasında yazılmış olduğu kabul edilen ve Hıristiyanlığın mantıklı savunmasını yapan apolojik bir eserdir. Geniş bilgi için bk. (Apost. Fath., *Epist. Dio./* 2003: 122-128).

tanrı olarak inandıkları şeylerin gerçek doğasının ve biçiminin sadece gözle değil, zihinle de düşünülmesi gerektiği ifade edilmektedir. Bu bağlamda onların tanrılarının; taş, bakır, odun, gümüş, altın vs. gibi maddelerden yapıldığı, her birinin tahrip edilebilir şeyler olduğu, yapan kimseler tarafından istenilen şeklin verildiği ve bunların her birinin kör, sağır, dilsiz ve algıdan yoksun ve korunmaya muhtaç olduğu ifade edilmektedir. Bundan dolayı kendisi bozulan, şekli değiştirilebilen, algılayamayan ve korunmaya muhtaç bir varlığın tanrı olamayacağı ve bu tür tanrılara kan, yağ vs. ile kurban sunmanın mantıksız olduğu belirtilmektedir (Apost. Fath., Epist. Dio. 1-2/2003: 131-135). Dolayısıyla Hıristiyanların bu tür tanrılara hizmet ve ibadet etmelerinin mümkün olamayacağı ve dinsizlikle suçlanamayacağı vurgulanmaktadır.

3.7. Diognetus Epistle ve Arnobius'un Görüşleri

Diognetus Epistle'in Roma tanrı anlayışına yönelttiği eleştiriler gibi, Kuzey Afrika'da bir retorik öğretmeni iken Hıristiyanlığı seçen Arnobius (M.S. 255-330), *Adversus nationes* adlı eserinde putperest Tyreli Porphyry'nin Hıristiyanlığa yönelttiği eleştirileri cevaplamaya çalışmıştır. O, söz konusu eserinde; pagan edebiyatında tanrılar hakkında bir fikir birliğinin olmadığını ve paganların tanrılara ilişkin görüşleri nedeniyle, asıl kendilerinin ateist olduğunu belirtir. Bu çerçevede o, efsanevi tanrılar ile Yüce Tanrı (*di veri*) arasında ayırım yapar. Bir nevi o, felsefi (Platonik) çoktanrıcılık ve Hıristiyan tektanrıcılığı arasında var olan olası bağlantıları anlamaya çalışan yeni bir dönüşüm yaşar. Ona göre; pagan teologlar tarafından yorumlanan ve dini ritüellerde hayranlık veren tüm efsanevi tanrılar aslında yoktur ve onlar antropomorfik doğaları gereği ölümlüdür (Simmons, 1995: 181-182).

Arnobius, putperestlerin yanlış tanrı anlayışlarının tutarsızlığını ve Hıristiyanların inancının ilahi olduğunu ispatlamak için, Mesih'in mucizelerinin üstünlüğünü vurgulamaya çalışır. Aynı şekilde o, Tyre'li Porphyry'nin Sinoptik İncile yönelttiği eleştirileri de benzer argümanlarla karşılık verir. Ayrıca Arnobius, Hıristiyanların Roma *mos maiorum*'unu (ataların gelenekleri) reddetme nedenlerinden, kendilerinin ateist olmadığından ve gerçek Tanrı'ya ibadet ettiklerinden bahseder. (Simmons, 1995: 277-278). Bunlarda birlikte Arnobius, Hıristiyan kutsal kitaplarına yönelik putperestlerin eleştirilerine karşı; öncelikle onların kendi kutsal edebiyatlarında insanın ebedî kurtuluşuyla (*salutis animae universalis*) ilgili herhangi bir şey olmadığını, buna karşılık Hıristiyanlığın kurtuluş vaat ettiğini vurgular. Böylece Arnobius, asıl ateistlerin putperestler olduğunu ve kendilerine yönelik böyle bir suçlamanın saçma olduğunu ortaya koymaya çalışır (Simmons, 1995: 278, 336).

Dolayısıyla Arnobius ve zikrettiğimiz diğer apoloğlar, putperestlerin, ateistlik başta olmak üzere Hıristiyanlara yönelttiği birçok suçlamayı, kendi argümanlarıyla reddetmeye çalışmıştır.

Sonuç

Tarım toplumundan, şehirli topluma doğru gelişim gösteren Roma halkının dini de kırsaldan merkeze doğru bir gelişim göstermiştir. Başlangıçta bu dinin temel özellikleri arasında yer alan sihir, büyü, “numen” gibi özellikler zamanla yerini “imparator kültü”ne bırakmıştır. Ayrıca Roma, yayılma sürecinde karşılaştığı inanç ve kültürleri de bünyesine dahil ederek çok tanrılı bir dinî yapı oluşturmuştur. Dolayısıyla Roma dini, çok uzun bir zamanda gelişen ve kendine has özellikler taşıyan, Roma toplumunu yüzyıllarca ayakta tutan birçok inanç ve uygulamayı bünyesinde barındıran karmaşık bir yapıdır.

Roma Devleti, bu karmaşık yapıyı dini ve siyaseti kendi kontrolünde tutmak suretiyle vatandaşlarını ve devletini korumayı amaçlamıştır. O, genel olarak farklı inançlara karşı hoş görülü olmuş, ancak toplumsal ve siyasî düzen endişesiyle, kendi geleneksel din anlayışına ters ve ahlâka aykırı oluşumlara karşı katı bir tutum sergilemiştir. Geleneksel Roma tanrı anlayışını kabul etmeyen ve kült uygulamalarına katılmayan ilk yüzyıllardaki Hıristiyanlar; batıl inanç sahibi olmakla, tanrıların gazabını toplumun üzerine çekmekle, anti-sosyal ve ateist olmakla suçlanmış ve bazen de cezalandırılmıştır.

Hıristiyanlar kendilerine yöneltilen bu suçlamalara karşı, mantıkî ve teolojik deliller getirmek suretiyle, kendilerini aklama yoluna gitmiştir. Bu çerçevede Justin Martyr, Athenagoras, Lucian, Marcus Minucius Felix ve Tertullian vb. Hıristiyan Apoloğlar Roma'nın geleneksel putperest tanrı anlayışının yanlışlığı ve kendi tanrı anlayışlarının doğruluğu üzerinde durmuş ve dolayısıyla Hıristiyanların ateist olmadığını ispatlamaya çalışmıştır.

Kaynakça / Reference

Adkins, Lesley - Adkins, Roy A. (2004). *Handbook to Life in Ancient Rome*, Updated Edition, USA: Facts On File.

Agust. De Civ. (= Augustine of Hippo, *De Civitate Dei Liber*).

Akalın, Kürşat Haldun. (2015). Stoa Felsefesinde Tanrının Doğası ve İnsanın Uyumu, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, KOSBED*, 30: 90-112.

Altheim, Franz. (1938). *A History of Roman Religion*, Trans.by Harold Mattingly, London: Methuen & Co Ltd.

Apost. Fath. (=The Apostolic Fathers: Comprising the epistles (genuine and spurious) of Clement of Rome, the epistles of S. Ignatius, the epistle of S. Polycarp, the martyrdom of S. Polycarp, the teaching of the Apostles, the epistle of Barnabas, the shepherd of Hermas, the epistle to Diognetus, the fragments of Papias, the reliques of the Elders Preserved in Irenaeus) Revised Texts with Short Introductions and English Translations, Ed. J B Lightfoot- J R Harmer, London-New York: Macmillan & Co., 1907.

Apost. Fath., Epist. Dio. (= Apostolic Fathers, Volume II (Epistle of Barnabas. Papias and Quadratus. Epistle to Diognetus, The Shepherd of Hermas), Ed. and Trans. Bart D. Ehrman, (Loeb Classical Library 25), Cambridge, Massachusetts, London: The Harvard University Press, 2003.

Aşkit, Çağatay. (2011). *Auspicium Et Imperium: Roma Cumhuriyet Döneminde İç Siyaset ve Kehanet*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri (Latin Dili ve Edebiyatı) Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

Athen. Letag. (= Athenagoras. (1972). *Legatio and De Resurrectione*), Ed. and Trans. William R. Schoedel, Oxford: Clarendon Press.

Cassius Dio. (1925). *Dio's Roman History*, with an English Trans. by Earnest Gary, on the Basis of the Version of Herbert Baldwin Foster, Vol.VIII, Kitap.61-70, (Loeb Classical Library, No:176), London: William Heinemann, New York: G. P. Putnam's Sons.

Cic. De Divi. (= M. Tulli Ciceronis. (1930). *De Divinatione Liber Primus et Liber Secundus*), Ed. Arthur Stanley Pease, The University of Illinois.

Cic. De Nat. (= Cicero. (1933). *De Natura Deorum = On the Nature of the Gods*, With an English Trans by H. Rackham, Loeb Classical Library, London: Harvard University Press).

Clark, Gillian. (2004). *Christianity And Roman Society, Key Themes in Ancient History*, Eds, P. A. Cartledge- P. D. A. Garnsey, New York: Cambridge University Press.

Croix, G. E. M. De Ste. (2006). *Christian Persecution, Martyrdom, And Orthodoxy*, Ed. Michael Whitby and Joseph Streeter, New York: Oxford University Press.

Dumezil, Georges. (1980). *Camillus: A Study of Indo-European Religion as Roman History*, Ed. by Udo Strutynski, Trans. by Anette Aronowicz and Josette Bryson, London: University of California Press.

- Dürüşken, Çiğdem. (2000). *Antikçağ'da Yaşamın ve Ölümün Bilinmesine Yolculuk: Roma'nın Gizem Dinleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Edwards, Karen L. (1997). *Captive Gods: Romans and Athenian Religion from 229 B.C. to the Age of Augustus*, A Dissertation Presented to the Graduate Faculty of the University of Virginia in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy, Department of Classics, University of Virginia.
- Ekeke, Emeka C. (2012). Persecution and Martyrdom of Christians in the Roman Empire from ad 54 to 100: A Lesson for the 21st Century Church, *European Scientific Journal*, edit. Vol. 8, 16: 175-190.
- Eliade, Mircea. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Gotama Budha'dan Hristiyanlığın Doğuşuna*, C.II, Çev. Ali Berktaş, İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Euse. Ecclesia. (= Eusebius Pamphili. (2005). *Ecclesiastical History, Books 1-5*, The Fathers of the Church a New Translation 19, trans. Roy J. Deferrari, The Catholic University of America Press.
- Frankfurter, David. (2006). Traditional Cult in the Roman Empire, *A Companion to the Roman Empire*, Ed. David S. Potter, Malden, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing: 543-564.
- Fredriksen, Paula. (2006). Christians in the Roman Empire in the First Three Centuries CE, *A Companion to the Roman Empire*, Ed. David S. Potter, Malden, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing: 587-607.
- Freese, J.H. (ty). *The Octavius of Minucius Felix*, Translations of Christian Literature Series II Latin Texts, London- New York: The Macmillan Company.
- Fronto, Corr. (=Marcus Cornelius Fronto. (1988). *Correspondence I-II*, Ed. and trans. C.R. Haines, (Loeb Classical Library No. 113), Ed. G. P. Goold, London: Harvard University Press.
- Gradel, Ittai. (2002). *Emperor Worship and Roman Religion*, Oxford: Clarendon Press.
- Harland, Philip A. (2006). The Declining Polis? Religious Rivalries in Ancient Civic Context. *Religious Rivalries in the Early Roman Empire and the Rise of Christianity, Studies in Christianity and Judaism, (Etudes sur le christianisme et le Judaïsme)*, Ed. Leif E. Vaage, Vol. 18: 21-49.

**Roma Din Anlayışı Bağlamında Hıristiyanların Ateistlikle Suçlanması ve Hıristiyan
Apologların Karşı Cevapları**

- Harland, Philip A. (2009). *Dynamics of Identity in the World of the Early Christians: Associations, Judeans, and Cultural Minorities*, New York-London: t&t clark.
- Hıristiyanlık Tarihi (A Lion Handbook: The History of Christianity)*, Çev. Sibel Sel ve Levent Kınran, İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2004.
- Hope, Valerie. (2007). *Death in Ancient Rome: A Sourcebook*, London- New York: Routledge.
- İplikçioğlu, Bülent. (2015). *Eskibatı Tarihi I, Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Justin, First. Apol. (= Justin Martyr. (2008). *The First Apology, The Second Apology, Dialogue with Trypho, Exhortation to the Greeks, Discourse to The Greeks, The Monarchy or The Rule of God*. Trans. Thomas B. Falls, The Fathers of the Church, A New Translation Ed. Hermigild Dressler vd., Washington: The Catholic University of America Press.
- Kovacs, Peter. (2009). *Marcus Aurelius' Rain Miracle and the Marcomannic Wars*, (Mnemosyne, History and Archaeology of Classical Antiquity, Supplements, 308), Leiden- Boston: Brill.
- Lucian, Alex. (= Lucian. (2005). *Alexander or the False Prophet, Selected Dialogues*), Ed. C. D. N. Costa, New York: Oxford University Press.
- Miller, Colin. (2010). *The Imperial Cult In the Pauline Cities of Asia Minor and Greece*, *The Catholic Biblical Quarterly*, Vol. 72 (2): 314-332.
- Mommsen, Theodor. (1894). *History of Rome*, Trans. by W. P. Dickson, Vol 1, London: Bentley & Son.
- Monroy, Mauricio Saavedra. (2015). *The Church of Smyrna: History and Theology of a Primitive Christian Community*, (Patrologia – Beiträge zum Studium der Kirchenväter 33), Frankfurt: Peter Lang GmbH.
- Novak Jr., Ralph Martin. (2001). *Christianity and the Roman Empire*, Pennsylvania: Trinity Press International Harrisburg.
- Price, Simon. (1999). *Latin Christian Apologetics: Minucius Felix, Tertullian, and Cyprian, Greek Apologists of the Second Century*, *Apologetics in the Roman Empire: Pagans, Jews, and Christians*, Eds. Mark Edwards, Martin Goodman and Simon Price, Oxford: Oxford University Press.

- Rankin, David. (2009). *Athenagoras: Philosopher and Theologian*, Farnham-Burlington: Ashgate Publishing.
- Rüpke, Jörg. (2006). Urban Religion And Imperial Expansion: Priesthoods in the Lex Ursonensis, *The Impact of Imperial Rome on Religions, Ritual and Religious Life in the Roman Empire*, Eds. Lukas de Blois, Peter Funke, Johannes Hahn, Proceedings of the Fifth Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, 200 b.c. – a.d. 476), Münster, June 30 – July 4, 2004, Leiden -Boston: Brill.
- Rüpke, Jörg. (2018). *Pantheon: A New History of Roman Religion*, Trans. David M. B. Richardson, Princeton-Oxford: Princeton University Press.
- Schaff, First Apol. Just. (= Schaff, Philip (2002). *The First Apology of Justin, The Apostolic Fathers with Justin Martyr and Irenaeus*, Ante-Nicene Fathers, Vol.1., Christian Classics Ethereal Library.
- Schoedel, William R. (1973). Christian "Atheism" and the Peace of the Roman Empire, *Church History*, Vol. 42 (3): 309-319.
- Sherwin-White, A.N. (1973). *The Roman Citizenship*, Oxford: Oxford University Press Academic Monograph Reprints.
- Simmons, Michael Bland. (1995). *Arnobius of Sicca: Religious Conflict and Competition in the Age of Diocletian*, Oxford: Clarendon Press.
- Suet. Nero. (= Suetonius Tranquillii, *Vita Neronis, De Vita Caesarum*).
- Tekin, Oğuz. (2016). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tert. Apol. (= Q. Septimius Florens Tertullianus, *Apologeticus*).
- Tertullian. (2008). *Apologetical Works and Minucius Felix Octavius*, Trans. Rudolph Arbesmann vd. *The Fathers of the Church: A New Translation Vol. 10*, Ed. Roy Joseph Deferrari, Washington: The Catholic University of America Press.
- Young, Frances. (1999). Greek Apologists of the Second Century, *Apologetics in the Roman Empire: Pagans, Jews, and Christians*, Eds. Mark Edwards, Martin Goodman and Simon Price, Oxford: Oxford University Press.

<https://en.wiktionary.org/wiki/numen#Latin>, 31.12.2019.

<https://www.urbandictionary.com/define.php?term=Numen>, 31.12.2019.

<http://www.thelatinlibrary.com/augustine/civ6.shtml>, 01.02.2020.

<http://www.thelatinlibrary.com/tertullian.html>, 12.02.2020.

<http://www.thelatinlibrary.com/suetonius/suet.nero.html>, 21.03.2020.

